

17/78

ВИДАННЄ СОЮЗА ВІЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВІЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“
з друкарні Адольфа Гольцманна в Відні.

Упадок української автономії в кінці XVIII в. і повернення України в звичайну провінцію росийської імперії не знишили однаке українства.

Не зважаючи на всі зусилля росийського уряду обмосковити Україну, не дивлячи ся на люті переслідування, український рух не спинає ся ні на хвилину. Бували часи, що ніби-то настав кінець українству, сливе не видко було його на поверхні життя, але так лише здавалося: в глибинах народніх не погасала іскра самосвідомості ніколи, ждучи лише догідної хвилі, щоб вибухнути ясним полум'ям. За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюється тут мимо всіх перепон в *новочасну націю*.

Періоди й центри українського руху в Росії.

Новітню історію українського руху в Росії можна поділити на кілька періодів, з ріжними центрами-огнищами його в кождім із сих періодів.

Перший період — Полтавсько-Харківський припадає більше-менше від кінця XVIII в. до половини 40-их років. Дальше йде короткий Петербурзько-Київський період 40-их років. В кінці 50-их років і в початку 60-их років зосереджується ся український рух у Петербурзі. Від початку 70-их років переноситься він до Києва. Відтоді аж до наших часів Київ стає правдивою столицею новітнього українства. Навіть страшні переслідування укр. руху в сих часах, коли українство мусіло шукати захисту в братній Україні австрійській, не могли відобрести Київу належної йому ролі в українськім життю. Перед росийським угнітом ховало ся українство у

Львові і Чернівцях, але звідти йшла наша думка, наша свідомість таки через Київ.

За наших часів український рух широко пішов по цілій Україні, повстало кілька значних огнищ його по всіх усюдах, навіть далеко за етнографічними межами України, в столицях росийської держави — Петербурзі й Москві. На Україні ж перед ведуть Полтава, Катеринослав, Харків, Одеса, Катеринодар. Та на чолі його все ж стоять золотоверхій Київ,

Василь Капніст.
Його висилали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочі проти Росії.

Грицько Полетика.
Написав славнозвісну „Історію Русів“, себто України в протимосковськім дусі.

старадавня столиця колишньої української держави, мати городів українських.

Початки українського відродження. (Полтавсько-Харківський період).

Цілком природно, що саме Полтава і Харків роспочинають добу відродження України по упадку Гетьманщини. Тут бо ж ще свіжі були традиції минулого, ще жили й ділали славні патріоти кінця XVIII в., ревні оборонці автономії Гетьманщини, що р. 1791 висилали Василя Капніста до Німеччини шукати помочі проти „росийської тиранії“, котра саме тоді брутальною рукою касувала українські вольності (Полетика, Чепа, Капністи и ін.). Отсі традиції в звязку з новітніми

рухами в Росії і Європі дали початок новому українському життю. Ще й те треба взяти на увагу, що саме в тім часі на домагання нашого шляхетства засновано у Харкові університет (1805 р.), котрий незабаром скуплює навколо себе духове життя Слобідської України й Полтавщини.

Найвиразніше обявилося нове життя саме в літературі — краснім письменстві і письменстві науковім. Перший голосно озвався в поезії незабутній Полтавець Іван Котляревський — батько нової української літератури. Він нагадав нам наше славне минуле, нагадав про обовязки перед рідним народом. За ним пішли Гулак-Артемовський, Метлинський, а далі Квітка, Гребінка, Костомарів і інші.

Одночасно з пробами поезії й повісті на українській мові повстають наукові досліди над Україною — її мовою й побутом, її минулою історією, її багатою устною, народньою творчістю. Під впливом Полтавця І. Цертелів записує пісні, а Росіянин Павловський пише першу граматику української мови, під впливом Харкова Росіянин Срезневський з запалом і захватом студіює укр. історію, мову й народну словесність, а з Українців ідуть павзаводи з ним Максимович, Бодянський, Метлинський, Костомарів, виказуючи в своїх працях живу й своєрідну індивідуальність українського народу та уґрунтовуючи ними його право на самостійне життя.

Не задоволяючи ся сим починають Українці усвідомлюючу роботу по часописах, пишучи статі в обороні права української мови до вживання в літературі, розяснюючи красу української народньої поезії і таке інше. Ся публіцистична праця вела ся в перших часописах на Україні, що повстали тоді у Харкові під впливом роздумованого університетом інтересу до духового й взагалі громадського життя. Були се „Харківський Демокритъ“, „Український Журналъ“, „Український Вѣстникъ“ і ін. Особливо останній положир великі заслуги для нашої справи. Се була в тих часах, сто літ тому, правдива трибуна українства в Росії.

На розвиток літературного й політичного руху в тих часах величезний вплив мала історія України Грицька Полетики, великого українського патріота кінця XVIII в.

В сій історії, котра під назвою „Історія Русів“ (буцім-то пера архієпископа І. Кониського) ходила в численних відписах по цілій Україні, представив Полетика тяжку долю України під московським пануванням. Надихана великою любовлю до рідного краю й його колишньої волі й зненавистю до гнобителів, „Історія Русів“ ворушила скрізь на Україні при-

Іван Котляревський.
Батько нової української літератури.

Грицько Квітка-Основяненко.
Перший почав писати повісті по українськи.

спану думку, кликала до боротьби за свободу. Перед „Кобзарем“ Шевченка була се найбільш усвідомлююча книжка на Україні.

В політичнім життю українські змагання виявляють ся спершу в масонських ложах, а далі і в чисто-політичних організаціях, головно військових, котрі тепер звemo декабристськими від повстання 25 грудня (декабря) 1825 р., яке вони викликали. В усіх сих тайних, вільнодумних і вільноподібних, товариствах побіч інших (Росіян, Поляків тощо) брали участь і Українці (відомо напр., що Котляревський був членом масонської ложі в Полтаві), заступаючи там українські інтереси й змагання. Але були й чисто-українські організації. Про істновання одної з них під назвою „Товариства

визволення України“ довідуємо ся з слідства, яке росийський уряд розпочав з приводу декабрського повстання. В основанню цього товариства обвинувачувано Василя Лукашевича, великого поміщика на Полтавщині, що був тоді маршалком (предводителем дворянства).

В осені 1825 р. писав визначний український патріот, Микола Маркевич (поет, етнограф і історик), до відомого росийського поета-декабриста, Кіндрата Рилєєва, що захоплював ся минулою волею України, такі знаменні слова: „Ми не спустили ще з очей дій великих мужів України, в багатьох серцях не ослабла давня сила почувань і віданності вітчині. Ви знайдете ще в нас живий дух Полуботка“. Сі слова в звязку з обвинуваченням Лукашевича недвозначно свідчать, що політична й патріотична свідомість на Україні не завмерла.

Тогочасні літературні впливи з їх романтичними напрямами, збуджуючи чуттє народності, не давали згаснути сій свідомості, а навпаки ще зміцнювали її та заховували „во время лютє“.

Сорокові роки.

(Шевченко і Кирило-Методіївське брацтво).

В сорокових роках український рух зосередковується головно в Петербурзі, а потім у Київі. В Петербурзі в тих часах повно було Українців, котрі йшли сюди на службу. Серед них було багато свідомих людей, котрі не порвали зв'язків з рідним краєм і працювали тут на його користь. Тут починають появляти ся українські книжки, а по часописах з'являють ся статті присвячені укр. справі. Нитки духового й політичного життя ділової Росії, які починає оживати по погромі 1825 р., сходяться в сім часі тут, у північній столиці царської імперії. Тут виходять твори Гоголя, що в великій мірі присвячені Україні й багато причинили ся до поширення української свідомості серед зросийщеного нашого громадянства, тут оселився й наш Гребінка й інші.

А головно був тут в тих часах великий наш Кобзарь, співець нашої волі й пророк нашого визволення, — Тарас Шевченко. Доля судила йому нідти тут у тяжкій неволі, в науці у малара Ширяєва. Припадком стрінув ся він з земляками й при їх допомозі вийшов на волю. Скоро стає Шевченко в осередку українського життя в Петербурзі як признаний виразник українських змагань і думок.

В 1840 р. виходить перша збірка його поезій під заголовком „Кобзарь“, далі окремою книжечкою поема „Катерина“,

в 1841 р. „Гайдамаки“. Україна стрінula сї твори молодого поета з небувалим захопленням. Шевченко відразу стає славою й гордощами України, її національним пророком. І не дурно. Шевченко ясно і недвозначно поставив українську справу. Рішучо торкнув ся болячок сучасності й минулого, гірку правду повідав українському громадянству, закликаючи його опамятати ся, не зраджувати свого народу, згадати,

Тарас Шевченко.
Великий український Кобзарь.

“чий ми сини, яких батьків, ким, за що закуті“, і без ляку заговорив про гнобителів України, відважно й сміло вличучи до боротьби з споконвічним ворогом. „Вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кровлю волю окропіте!“ — озвав ся Кобзарь до своїх земляків.

Твори Шевченка читали ся й переписували ся скрізь по Україні, особливо нецензурні, справляючи величезне враження. „Солодко й заразом страшно було його слухати, — згадує Костомарів про те, як у тіснім гуртку однодумців читав Шевченко свої палкі поезії. — Немов завіса роздирала ся перед нами“... Се була завіса національної темряви. Шевченко сміливою рукою роздер її й показав громаді скований за нею шлях до волі України. І слова поета не падали на твердий, ґрунт.

В другій половині 40-их років повстаславетнє „Кирило-Методіївське брацтво“ у Київі, в котрім бачимо найчіль-

найкращих людей споміж молодого покоління Українців — Костомарова, М. Гулака, П. Куліша й інших. Шевченко також був серед братчиків, хоч офіційно сього й не доведено. Власне ті читання, про які була загадка вище, відбувалися на ходинах братчиків.

Центром діяльності братства був Київ, де недавно перед тим (по польськім повстанню 1831 р.) засновано університет, котрий, як давнійше в Харкові, значно причинився до розбудження духовного життя взагалі, а українського зокрема.

Микола Костомарів. Славний український історик. Один із основників «Кирило-Методіївського братства».

Панько Куліш. Видатний громадський діяч і письменник, перекладчик Св. Письма і Шекспіра на укр. мову.

Тут почав свого професорську карієру Костомарів, а Шевченко також мав тут осісти, діставши посаду співробітника археологічної комісії.

Братчики поставили собі дуже широку програму, домагаючися утворення загально-слов'янської федеративної спілки, в котрій кождий народ — в тім саме собою розуміється як український — творив би окрему, самостійну республіку, порядкуючи всіма справами самостійно й незалежно від інших. На чолі кожної з цих республік мав стояти вибраний на час президент. На чолі цілої федерації мав бути загально-федеративний сойм, до якого належали спільні справи всіх союзних республік, і вибраний всіма союзними республіками президент. Усякі привілеї мали бути скасовані, кріпацтво зне-

сене, для всіх мало бути рівне право. Мала бути заведена загальна народня освіта в рідній мові народу, вселюдне виборче право (урядники мали бути виборці), воля слова, совісти і т. д.

Як бачимо програма брацтва — зовсім сучасна широкодемократична програма. Одиноке нереальне в ній — це ідея всеславянського союзу, перейнята від „Общества обединенных Славян“ — масонської ложі 20-их років, в котрій було чимало Українців і ідеї котрої мали широкий вплив на Україні. Ця ідея, піддержувана тодішнім захопленням славянством (то були часи так зв. славянського відродження), згодом могла віднести й лишилось би здорове зерно самостійної державності українського народу.

На жаль брацтву не судилося довго існувати. В 1847 р. на донос одного падлюки, студента Петрова, котрий підслухав розмови братчиків, їх схоплено й арештовано.

Уряд російський страшенно налякався. В цілій Європі в тих часах здіймалася буря, надходила „весна народів“, тому викрита політична організація ще більшим жахом сповнила Миколу І. Він рішив суровими карами вбити в зародку новий рух.

Братчиків запроторено в тюрму, а звідти на засланнє. Шевченко, як відомо, постраждав найбільше: його віддано на віки в салдати і заборонено писати й малювати.

Для українства настало „люте время“. Приказано стежити за найменшими проявами українського руху й безмилосердя „пресікати“ їх у корінні.

Українська література заборонена. Навіть наукові досліди над Україною підпадали переслідуванням. Цenzура не пропускала навіть слів „Україна“, „Український“, „Січ“, „Гетьманщина“ і т. д. Що більше, навіть давнійші, ще перед викриттям брацтва друковані твори, особливо писання братчиків, були заборонені.

Настав довгий антракт, перерва в розвитку українства, котрий тяг ся майже десять літ, аж до нещасливої кримської війни.

Кінець 50-их і початок 60-их років.

Поражка Росії під Севастополем поставила на дневний порядок зміну ладу в Росії. Повіяло свіжим вітром. Почалась так звана „добра реформа“. Усе живе піднесло голову, заворушилося. Ожило заново й українство. Немов на знак чарівної палички повстав український рух. Але тут не було нічого надприродного. Українство не вмерло під репресіями, — під зверхньою кригою абсолютизму дзюркотів струмочок народньої свідомості й тепер, коли та крига скресла й розсталася, виплив на поверхню життя.

На перший плян висунула ся справа скасування кріпацтва, культурно-економічного піднесення народу й конечні реформи політичні. Українці взяли живу участь в сім руху, а українська література може похвалити ся, що перша видвигнула борця за увільнення кріпака з панської кормиги. Була се Марко-Вовчок (Марія Маркович), славнозвісна авторка „Народніх Оповідань“ — „кроткий пророк і обличитель жорстоких людей неситих“ (себ то панів), — як її назвав Шевченко. За нею згодом пішла друга жінка-письменниця Ганна Барвінок (Кулішха), поет жіночого горя, — авторка гарних оповідань з народнього життя, головно з життя селянок. Се були найкращі представниці в нашій літературі нового народницького руху на Україні, що виставив на своїм прапорі — культурно-просвітні й економічні інтереси селянства.

В науці-ж відзначити треба передовсім широку й плідну діяльність Костомарова, котрий в цілім ряді розвідок, переважно з української історії, або взагалі на українські теми, розвинув й уґрунтував старі принципи Кирило-Методіївського брацтва — народоправство і федерацію, кладучи сим

Марія Марковичка
(Марко Вовчок).
Написала дуже гарні „Народні оповідання“.

міцну підвальну для поступового українства. Сі прінципи стають основою української програми не лиш для цього часу, а й на пізнійше.

Поза Костомаровом треба відзначити невтомного Куліша, котрий був в тім часі ніби головою свідомого українства і розвинув великосторонню й енергічну діяльність — і як поет, і як публіцист, і як науковий дослідник (критик і історик літератури й історик взагалі) і як популяризатор та громадський діяч. Се був живий, гарячий чоловік, виразна і яскрава індивідуальність. Заслуги його як слід ще досі неоцінені.

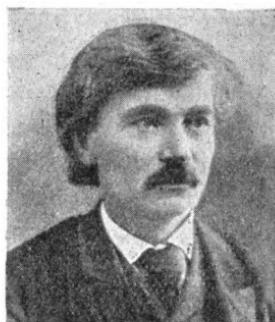
Зосередковується ся український рух в тім часі головно в Петербурзі коло журналу „Основа“ (1861—1862 рр.), заснованого бувшими кирило-методіївцями. В Петербурзі оселяється ся Куліш, що був душою журналу й багато працював у нім, Костомарів, що став тут професором університету, Білозерський і інші. Тут же оселяється ся і Шевченко по повороті з заслання. В Петербурзі, а за тим в Київі, Полтаві й ін. містах гурти свідомих Українців організують ся в так зв. „Громади“, котрі положили великі заслуги в поширенню укр. свідомості.

Діяльність громад 60-их років мала характер мирної культурної роботи, не ставлячи перед собою широких політичних планів. Просвіта і добробут мужика — ось що хотіли передовсімсясясти тодішні українські діячі в межах заповідженого нового ладу. Особливо на полі народної освіти треба зазначити успішну їх діяльність. Появляється ся цілий ряд шкільних підручників і популярних книжок для народу, відомих від того часу під назвою „метеликів“. Сам Шевченко складає український букварь. Одночасно і на практиці переводить ся ідея навчання в рідній мові учеників. Повстає цілий ряд так зв. підільних шкіл, де вчать по українськи. Рідною мовою вчать і по багатьох приватних школах на Київщині, Полтавщині й Харківщині, навіть в урядовій „Тимчасовій Педагогічній школі“ у Київі.

Але сей мирний характер укр. руху не охоронив його від урядових переслідувань. „Доба реформ“ хилила ся до

упадку, а разом з тим відживало старе відношення до українства. Польське повстання 1863 р. дало правительству привід з цілої сили вдарити на українство, хоч Українці не лише не завинили в сім повстанню, а ще й стрічали в своїх змаганнях неприхильність і ворожнечу з польського боку.* Тоді саме прокинувся на Правобережжу український рух серед напівспольщеного там нашого громадянства. Свідомі наші люди (В. Антонович, Т. Рильський і ін.) вказували, що на Правобережжу живе не польський, а український народ, і закликали громаду дбати про сей народ, серед котрого живе вона і коштом котрого істнє. Сей рух, прозваний поляками за любов до простого мужика-хлопа „хлопоманством“, занепокоїв їх, бо вони саме готувалися до повстання й хотіли їй Правобережжя пригортнути до Польщі. І от польські поміщики почали доносити на Українців, обвинувачуючи їх перед урядом в революційних змаганнях.

Се однаке не перешкодило урядови й шовіністичним кругам російського громадянства обвинуватити українство, що його викликали й піддержують саме Поляки, що в основі його лежить „польська інтрига“, хоч се була очевидна неправда.

Володимир Антонович.
Другий по Костомарову зна-
менитий український історик.
„Хлопоман“ 60-их років.

* Тільки деякі Українці, не задоволяючи ся мирною роботою й бажаючи скорішого розбиття російської „тюрми народів“, прилучилися до повстанців, як от з лівобережців офіцер Шотебна, брат відомого вченого-язикознавця О. Потебні, що був у 80-их рр. професором у Харкові, й ін.; з правобережців пішло у повстання значно більше наших людей, що чуяли себе в значній мірі Українцями, були під надто великим впливом польської культури і польської політичної думки, щоб цілком від цього визволитися, як се зробили свідомійші їх товариші, Антонович і ін. (Серед сих правобережців тільки один Павлин Свенціцький був цілком свідомий Українець і згодом, емігрувавши по повстанню до Галичини, багато працював там для української справи, інші ж його товариші не надовго заховали українські симпатії й кінець-кінців потонули в польськім морі та стали навіть неприязно відноситися до українства, як от Л. Сирочинський, що став пізніше професором львівської політехники, й ін.).

І от 8 липня (ст. ст.) 1863 р., отже задовго перед польським повстанням, котре вибухло, як відомо, 29 падолиста (нов. ст.), з'явився „по височайшему повелінню“ секретний розпорядок міністра внутр. справ Валуєва цензури, щоб до друку дозволялися на українській мові лише твори красної літератури, натомість книжки духовного змісту, а також шкільні і взагалі призначені до початкового читання народу не пропускати.

Міністер заявляв у своїм циркулярі, що української мови — „не было, н'єтъ и быть не можетъ“, що се лише польська вигадка, піддержувана деякими збаламученими „Малороссіянами“.

Заразом цілій ряд визначніших укр. діячів (Кониський, Чубинський, Єфименко й ін.) опинився на засланні „за діяльну участь у творенню гуртків задля збудження під покривкою товариств грамотності невдоволення народу з уряду з цілю відділення України“. Тимчасом цензура пішла, як водить ся, ще даліше, як наказував Валуев, і почала не пускати взагалі української книжки, навіть „Святого Письма“, прегарний переклад котрого зладив тоді й подав на розгляд Синоду Морачевський. Знову наступає перерва на десять літ (1863—1872 рр.). Сим разом однаке Українці знаходить спосіб. Стрінувши перешкоди у себе вдома, переносять вони свою діяльність „за предѣлы досягаемости“ — в рідну Галичину, де тоді саме почав ся жвавий народовецький рух і почали виходити живі, надихані широю любовю до народу і гарячим бажанням працювати для його добра часописі („Вечорниці“, „Мета“, „Основа“, пізнійше „Правда“). От у цих часописах починають з'являти ся дописі з України й твори українських письменників (передовсім Куліша).

Урядові переслідування найменших, наймирнійших проявів укр. руху викликали на російській Україні сепаратичні думки. Висловом їх, з усякого погляду добре уґрунтованим, треба вважати дуже цікаву допись знад Дніпра в „Меті“ за січень 1864 р. (під заголовком „Австрія і доля України“).

Галицькі часописі, особливо „Правда“, що почала виходити від р. 1867, доходили на Україну й піддержували там розбудовану свідомість.

Сімдесяті роки.

В початках 70-их років гніт почав ослабати почасти під впливом зростаючого невдоволення в державі й нового загально-російського революційного руху, що почав вбивати ся в силу в парі з сим невдоволенням, почасти й тому, що уряд побачив, що українство має захист в Австрії й його годі приборкати.

Українство знов оживася. На чолі його стає тепер київська громада, де були такі визначні люди, як Драгоманів, Антонович, Житецький, Чубинський, Михальчук, Лисенко, Старицький, Комаръ, Вовк, Русов і багато інших. Ся громада проявила багато рухливості й енергії. Тут виробляла ся українська думка й звідси росходила ся по цілій Україні. На всіх полях народнього життя йде жвава енергічна робота. В області народньої просвіти продовжується перервана діяльність 60-их рр. Київська громада обговорює докладно пляни популярних видавництв і приступає до переведення цього пляну в діло. Появляється ряд популярних книжок для народу, що можуть служити за взірець того роду видань і для нас. Працюється над уложенем словаря української мови. Зароджується українська музика, організується український театр.

В області науковій живу й діяльну роботу над українознавством розвиває засноване в 1872 р. у Київі „Югозападное Отдѣленіе Имп. Географического Общества“, котре під фірмою філії загально-російського товариства є властиво українською науковою інституцією. Ведуться ся енергічні досліди над етнографією й устною словесністю укр. народу: під ред. Антоновича і Драгоманова виходять „Історичні пісні укр. народу“, Драгоманів видає „Українські народні перекази“, укр. музику досліджує Лисенко і т. д.

Вінцем сей наукової роботи була славетна наукова експедиція під проводом Чубинського, яка зібрала величезне багатство матеріалу з усіх кутків України, головно з Правобережжя.

Політична думка Українців молодшої генерації починає прибирати щораз радикальніший характер, головно в області суспільно-економічній. Разом зі зростом соціалістичного руху

в Росії знаходить він своїх приклонників і серед української молодіжі. Багато Українців іде в ряди росийських революційних організацій, гинучи там для української справи, але починають вже завязувати ся і українські радикально-соціалістичні гуртки. Характеристична для них стара федеративна ідея, тим часом як росийські революціонери стають виразно на централістичний ґрунт. Зовнішнім виразом нових настроїв і змагань в краснім письменстві є повісти й оповідання Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного (Рудченка) присвячені новим

Павло Чубинський.
Етнограф і статистик.
Автор укр. народного гимну „Ще не
вмерла Україна“.

Іван Левицький
(Нечуй).
Видатний український повістяр.

соціальним відносинам на Україні, які повстали по скасуванню кріпацтва, ѿ горожанська поезія М. Старицького, а в письменстві науковім розвідки Антоновича, котрий також звертає увагу саме на процеси внутрішні, соціальні.

Вісімдесяті та дев'яності роки.

(Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів).

Жива українська робота не давала однаке сплати місцевим обrusителям, котрі засипували Петербург доносами на „сепаратистів“. Особливо вславив ся сим пан Юзефович, що свого часу відограв дуже погану ролю під час арешту Кирило-

Методіївського брацтва. Бувши спершу прихильником українського руху, Юзефович став ся для карієри його лютим ворогом і переслідувачем. Доносі київської чорної сотні наполохали уряд і він рішив ужити як найгостріших заходів, щоб раз на все спинити небезпечний рух. В Петербурзі „по височайшему повеленню“ була заснована осібна комісія, котра мала розглянути українську справу й виробити способи боротьби з нею. В сїй комісії головну роль грав Юзефович. Було се в 1875 р., а 18-го мая 1876 р. як наслідок праці комісії появив ся таємний царський указ, котрий наказував:

1. заборонити пропуск у Росію яких би не було книг і брошур на українській мові з заграниці,
2. заборонити друк усяких українських книжок, крім історичних документів та памяток і творів красного письменства,
3. заборонити всілякі театральні вистави й читання на українській мові й друкування українського тексту при музичних творах.

Заборонено при сїм і українську правопись, а наказано друкувати дозволювані річи тільки урядовою росийською правописю. Кожда українська рукопись мала йти на перегляд аж до Головної Управи в справах друку в Петербурзі.

Сим лютим законом хотів уряд цілком заткнути рота українському народові, зробити з нього безсловесного раба. Думка була спинити творенне української інтелігенції й відділування її на народ. Тому по українськи не сміли появляти ся ніякі серіозні річи — ніякі журнали, газети, твори наукові й взагалі писання з вищих областей людського духа, ніякі переклади з чужих мов. Також і всякі підручники, шкільні і популярні книжки для народу заборонено, щоб український народ не мав змоги стати самостійним просвіченим народом, а був темним, безсловесним знарядом для русифікації.

Київський відділ географічного товариства розвязано, видатніші українські діячі проти своєї волі опинилися далеко за межами України. Найбільш енергічний споміж них Михайло Драгоманів рішив піти краще на віки за кордон, щоб там вільно й незалежно працювати для України, ніж оцінити ся

десь у Казані, або що й не сміти слова промовити в обороні рідного краю, рідного поневоленого народу. І от він оселяється в Женеві, в Швейцарії, де видає журнал „Громаду“, в якому описує неволю й темноту на Україні та подає землякам вказівки, як бороти ся за рідну справу, як прямувати до здійснення українських ідеалів.

Рівночасно він розвиває живу наукову і публіцистичну діяльність на різних мовах, знайомлючи чужинців з Україною

Михайло Драгоманів.
Знаменитий учений і гро-
мадський діяч.

Микола Лисенко. Славетний укра-
їнський композитор. Завів у ноти Шев-
ченкового „Кобзаря“ і народні пісні.
Творець української опери.

ї українською справою. З цього погляду був він попередником інформаційної діяльності Українців в Європі, яка розпочала ся геть-геть пізніше. На сім полі положив Драгоманів величезні, неоцінені заслуги. Згадати треба й те, що зараз по виїзді за кордон підніс Драгоманів на різних наукових і літературних конгресах енергічний протест проти варварського указу 1876 р.

Згодом (в початках 80-их рр.) став Драгоманів редактором відомого журналу „Вольное Слово“, що був органом російських лібералів-конституційників. І тут положив він для нас величезні заслуги, вияснюючи й уґрунтовуючи програму й жадання Українців.

Драгоманів хотів, щоб український народ був такий самий культурний і просвічений, як і інші європейські народи. А се можливо тільки тоді, коли на Україні будуть вільні порядки й коли просвічені люди не пуратимуться свого народу, не робитимуться Москвалями або недоляшками, а всіх сил своїх уживутъ на користь України. В передмові до „Громади“ написав він отсї золоті слова до земляків, котрі всі ми повинні тяжити й сповідати: „Кождий чоловік вийшовший з України (себто той, що однурався її), кожда копійка потрачена не на українську справу, кожде слово сказане не по українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки“. Кличучи так земляків до служби скрізь і при всяких умовах рідному народові, думав Драгоманів і про те, що треба, аби Україна могла як найкраще і пайшвидше зрівняти ся з культурними народами Заходу. Для цього потрібна зміна ладу в Росії й до такої зміни накликував він без устанку в своїх політичних писаннях. Сю зміну бачив він у тім, щоб на місце самодержавного, централістичного ладу настала у Росії вільна спілка (федерація) вільних народів, щоб кожен народ був там сам собі пан і міг свободно, без перешкод іти широким шляхом свого національного розвитку. (Сі погляди розвинув він головно в спеціальній праці під заг. „Вільна Спілка“ присвячений програмі перестрою Росії). Драгоманів ціле життя стояв за се, енергічно борючися з росийським централізмом, який би він ні був — чи царський, чи ліберальний, чи централізм крайній лівий, бо, як відомо, росийські революціонери всякої масті, хоч і виставляють на своєму прапорі боротьбу з царизмом і новий політичний та соціальний лад, в дійсності не хотять автономії України.

Були се, як бачимо, старі думки Кирило-Методіївського брацтва. Й сам Драгоманів се признавав, кажучи, що саме їх він завсігди проповідував і пробував прикладати до політичної практики, — „звісно з одмінами, котрі принесла все-світня наука і політика в новійші часи“.

Згідно з сими думками Драгоманів не був сторонником окремої української держави, вірячи, що український народ могтиме вільно розвивати ся в перебудованій на федеративних умовах Росії. Та проте вже і в нього подибуємо ми сумніви що до цього. Розглядаючи життя України від часів Переяславської умови він яскраво показує, що втратила Україна, попавши під московську кормицю. „Прощаший час“ — ось як назвав він перебування України в державній злуці з Московчиною.

Зробити з цього відповідні выводи судило ся вже одначе пізнішому поколінню українських діячів.

Указ 76-го року майже цілком спинив усяку легальну українську роботу в Росії. Цenzура лютувала скажено. Українська книжкова продукція занепадає зовсім.

Цензура не то що не пропускала української книжки, а навіть в писаних росийською мовою повістях з українського життя вичеркувала окремі українські слова, заміняючи їх росийськими. Український театр цілком заборонено, навіть на концертах не вільно було співати українських пісень, так що їх перекладано по французьки, аби бодай у такім вигляді відспівати їх!

Наскільки була сурова цензура, видно з того, що 1880 р. спалено український переклад книги Іова (з Біблії). Дальше вже нікуди було йти. З початком 80-их років під впливом розворушення, викликаного революційним рухом, гніт сей трохи ослаб. В 1881 р. за звісної „диктатури серця“ Лоріс-Мелікова дозволено печатати українські словарі, текст до нот (з додержаннем, розуміється, „общерусско-ї“ правопису) й виставляти українські речі по театрах. Та при цім поставлено умову, щоб не сміло бути чисто-українського театру. Отже при виставлюванню українських пісні мусіло ся давати й росийські, та й то на початку, бо урад бояв ся, що коли росийська піса буде в кінці вистави, то публіка піде собі до дому, не схоче на неї дивити ся. Крім того довший час заборонено український театр в межах київського генерал-губернаторства.

Але все-ж український театр дістав сяку-таку змогу існування. І треба віддати честь нашим театральним діячам, що вони як слід для добра рідного народу використали сю змогу. Великі заслуги на сім події положили М. Старицький, М. Кропивницький і три брати Тобілевичі (Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий).

Вони зорганізували першу українську трупу й поставили її на правдиву височину. Більшість сценічних діячів були

Михайло Старицький.
Поет і драматург. Один із перших
діячів української сцени.

Марко Кропивницький.
Батько українського театру. Автор ві-
домих комедій і драм.

одночасно й драматургами, як от Кропивницький, Карпенко-Карий і Старицький, постачаючи рідному театрowi потрібних пес і тим збагачуючи рівночасно українську літературу. Се були високоідейні працьовники, котрі працювали не для наживи, а для добра рідного краю. Довший час — аж до 900-их років — український театр був єдиною трибуною, звідки несло ся українське слово. Українська книжка була заборонена, отже лише з театральник вистав йшла й ширila ся українська свідомість. Се було великою заслугою нашої сцени. Єдино вона в глухі часі реакції 80-их і 90-их рр. несла в широкі маси на Україні сю свідомість, будила приспану думку, наводила на болючі запитання . . .

Література не спроможна була сього зробити. Цenzура на ділі пішла ще дальше, ніж се казав її робити указ 1876 р. Вона вмисне не дозволяла щонайкращих українських творів (могли то бути, як знаємо, лише твори з так зв. белетристики), зволікано з розглядом їх і без сього утрудненим, бо українська рукопись мусіла переходити цілі довгі мітарства від місцевої цензури аж до головної управи в справах друкарських у Петербурзі. Се затягало розгляд рукописей нераз на рік і

Микола Садовський.
Славнозвісний артист. Директор укр. театру в Київі.

Іван Карпенко-Карий.
Видатний артист і широковідомий автор дуже цінних українських пес.

більше, а в результаті надто часто приходила заборона. На глум тільки, щоб посміяти ся й скомпромітувати український рух, дозволяла цензура всякі дурні і безглузді речі, навіть хочби вони переступали рамки указу, а гарної книжки, навіть друкованої вже раз, не пускано.

Весь час цензура пильнуvalа, щоб не виходило книжок для дітей — „вони, мовляв, повинні прочитати по російськи“, не дозволяла граматики укр. мови, навіть писаної по російськи, бо се, бач, граматика „язика, засудженого на не-буtte“ і т. д.! Тільки в ряди-годи проскакувало щось путаще. Тому до нашого часу не можна було видати ні „Народніх Оповідань“ Марка-Вовчка, ні „Чорної Ради“ Куліша, ні інших добрих творів, друкованих давнійше. З Галичини кни-

жок не пускано, у себе вдома не дозволявано друкувати... І от українська книжка ставала нечуваною рідкістю на Україні. Про неї багато людей не чули, не бачили її. Уряд хотів, щоб Українці забули й думати, що по українськи можна щось писати й друкувати, щоб вони зростали в переконанню, що єдина можлива на Україні росийська книжка, росийська просвіченість, росийська культура!

Українці, бачучи се, кинулися до Галичини, куди стежку пропонтали ще по заборонах 63-го року. Уже в початках 70-их років зносини з Галичиною стають частішими й правильнішими. Українські діячі збирають гроші, щоб заснувати у Львові друкарню й розпочати там видавництво, незалежне від росийської цензури, дбаючи, щоб українське слово зробити орудем европейської культури й науки. Завдяки сим заходам почало у Львові 1873 р. літературне „Товариство ім. Шевченка“, котре 1892 р. знову при участі росийських Українців перетворилося в Наукове Товариство і стало в наших часах правдивою українською Академією Наук.

Великим пропагатором тісніших взаємин рос. України з австрійською був особливо Драгоманів, котрий вказував, що, лише поставивши українську роботу за кордоном, на вільнім ґрунті, можна чогось добити ся в Росії.

В 80-их роках участь рос. Українців в галицьких видавництвах робить ся постійною і щораз зростає, надто з кінцем 80-их і початком 90-их рр., що значно спричинюється до оживлення австрійсько-українських видавництв. В усіх тодішніх часописах — „Зорі“, „Правді“, „Народі“ й „Життю і Слові“, почасті в „Буковині“ за редакторства О. Маковея (рр. 1892—1893) повно всякого рода праць з рос. України. Особливо багато працюють рос. Українці в заснованій в початку 80-их рр. „Зорі“, котра тепер робить ся як-би всеукраїнським органом. Усі кращі твори наших письменників, які аж по революції 1905 р. могли побачити світ на рос. Україні, друкуються в Галичині.

З росийських Українців (по за Кулішем і Драгомановим, котрі вчасніше навязали зносини з Галичиною), що брали в сім

часі живу участь у літературному руху в Галичині, треба згадати найсамперед О. Кониського,* Олену Пчілку (Косачеву, сестру Драгоманова), М. Комаря, І. Нечуя-Левицького, а згодом (у другій половині 80-их років) — Б. Гріченка й Трохима Зінківського. За ними пішли Карпенко-Карий, Коцюбинський, Леся Українка, Кримський і багато інших.

Олександр Кониський.
Письменник і гром. діяч. Один
з тих, що душили рос. Україну
з австрійською.

Крім белетристики друкуються по галицьких і буковинських укр. часописах багато наукових і публіцистичних писань росийських Українців.

У себе вдома тим часом цілу увагу спрямовано на наукову роботу. В Києві 1883 р. повстасє журнал „Кіевская Старина“, в котрім аж до її кінця (в 1906 р.) провадиться енергічна робота над українознавством: друкуються розвідки, статті, матеріали етнографічні й історичні

документи. Се була, скажемо словами Франка, — „дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом.“ Зпосеред наукових робітників, що закладали сі фундаменти, треба згадати особливо історика літератури і язикознавця Павла Житецького, язикознавця К. Михальчука, історика внутрішнього ладу Гетьманщини О. Лазаревського, історика й історика літератури М. Дашкевича, не кажучи вже про Драгоманова та Антоновича, котрий виховав цілу школу молодших дослідників минулого України. З сеї школи вийшов між іншим також широкозвісний учений проф. М. Грушевський і багато інших.

* Кониський ще у 60-их рр. почав писати до галицько-українських видань, але систематична й постійна його участь в сих виданнях припадає саме на 80-і роки.

Політична думка в сих часах не мала виразного характеру. Український рух не обхопив ще ширших кругів на Україні, коли впали на нього згадані вище переслідування. Тому в тих часах не повстало виразно діференціованих партій, а були самі лише течії і гуртки. На загал українство мало поступовий характер, бо всі свідомі Українці, бачучи на кождім ступні урядові переслідування всього, що українське, не могли — річ очевидна — сприяти урядови. Се було причиною, що в українських „громадах“ гуртувалися найріжнородніші люди, котрих обеднувала спільна всім „свідомість“, любов до рідного народу й бажанне так чи інакше йому послужити. Але й політичні, й навіть національні домагання громадян були ріжної сили, ріжної, сказати-б, напруженості, — радикальні й умірковані, непримиренні й угодові. Старше покоління належало здебільшого до мирних культурників, нездатних до якихсь рішучих виступів. Тож не дивно, що виїхавши за-границю з волі й порозуміння київської громади, Драгоманів швидко розійшовся з земляками в поглядах на завдання української політики в Росії. Тим часом як Драгоманів ішов усе наперід, ставлючи що-раз енергійніші жадання до українських діячів, вони під натиском реакції що-раз смирнішали, відходячи від „політики“ в родинний затишок або в країці разі замикаючи ся в наукових кабінетах. Драгоманів різко нападав на „аполітичну“ політику своїх земляків, доказуючи, що навіть культурна робота на Україні мусить мати політичний характер. Однаке під важким подихом що-раз зростаючої реакції українство, не зважаючи на гарячі заклики Драгоманова, блідо і вянуло під оглядом політичним. На поверхні життя було лише хиба саме „українофільство“, нездатне навіть в своїм родиннім кружі перевести практично свою любов до українського народу. Але се ще не значило, що українство як таке пішло в нівець. Ні, саме в сім глухім часі зростало молоде покоління, котре згодом виступило активно на ріднім ґрунті, розоранім культурниками і українофілами. Хоч як ні тяжке було повітре на Україні і в Росії під міцною рукою Олексан-

дра III, то все-ж ширшої думки, яскравіших змагань не могло воно цілком забити. Ще в кінці 70-их років були на Україні радикальні й соціалістичні гуртки, які дали початок першій українській еміграції з Драгомановим на чолі (крім нього емігрували Подолинський, Вовк і ін.). Але-ж не всі виїхали, трохи — хоч і не багато їх було загалом, — лишилися й провадили далі свою діяльність. Згадати хоча-б Миколу Ковалевського, що пізніше, в початках 90-их років, так багато заслужив ся для поширення на Україні думок Драгоманова і помочи роспочатому під його проводом радикальному рухови в Галичині.

Серед університетської молодіжи раз-по-раз творилися українські гуртки, що нераз високо підносили український політичний прапор. Так, в початках 80-их років серед студентів Українців різних вищих шкіл у Петербурзі (1883—1888 рр.) існував гурт „українських соціалістів-федералістів“, до котрого між іншими належав інженер М. Василев, ревній укр. діяч, що не так давно перед сею війною помер у Києві. У цього гурта знаходимо дуже широку, всесторонню програму, в котрій виложені його політичні, економічні й культурні задачі. Гурт повставав проти московщення України й стояв за повний і широкий національний розвиток українського народу. Задля цього в області політичній жадав він „повної національної автономії (самопорядкування) України, самоуправи на демократичних основах“. Самодержавний централістичний лад у Росії мав бути замінений на вільний федераційний союз, при чім кождий з народів російської держави має право або прилучити ся до цього союза, або заснувати свою окрему державу. (Програма гуртка надрукована зараз по смерті Василева в 108-ім томі „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1912 р., кн. 2).

Як бачимо, політичні змагання гурта далеко ширші, ніж ті, які виставив Драгоманів у своїй відомій програмі передбудови Росії на федераційну спілку („Вільна Спілка“). Коли Драгоманів ішов до автономії України не прямо, а через автономію окремих її областей, які самі, вже мали рішати про

злучені в ширшу спілку, члени згаданого гуртка виставляють відразу постулат автономії цілої української території в Росії.

На жаль умови тодішнього політичного життя не давали сим ідеям змоги виходити по за тісні межі окремих гуртків, не звязаних до того ще між собою. Тому з виїздом членів гуртка з даної місцевості, з даного університетського міста — гурток розпадав ся й новим людям доводилося починати все з початку.

З кінцем 80-их років такі проби поставлення української справи на ширший ґрунт що-раз зростають. Особливо заслу-

Борис Грінченко.
Відомий письменник і громадський діяч.

Трохим Зіньківський.
Провідник української молодіжі кінця 80-их і початку 90-их рр.

жили ся в сей час під тим оглядом Трохим Зіньківський і Борис Грінченко, два молоді й енергічні діячі з небуденним хистом публіцистичним. Вони піднесли гарячий протест проти формального українофільства, домагаючи ся від укр. інтелігенції рішучого й послідовного сповнювання обовязків перед рідним народом. Своїми відчитами, перепискою, живою публіцистичною працею в австрійсько-українській пресі виступали вони гарячими борцями проти національного гермафротизму земляків, кличуки до них: будьте Українцями в повному значенні цього слова на кождім місці, в усіх обставинах!

В сім дусі виробляють вони програму діяльності „свідомих Українців“, кругом якої обєднується ся значне коло

тогочасної української молодіжі. (Надрукована ся програма в „Правді“ 1893 р. під заг. „*Profession de foi* молодих Українців“, див. ст. 201—207).

В сім „визнанню віри“ заявляють вони, що ми, мовляв, передовсім „повинні єстьмо бути консеквентними у всьому Українцями; роблючи на народному ґрунті усе, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всесвітній поступ“. Читаемо тут заяву, що „для нас свідомих Українців єдиний єдиний народ. Україна австрійська і Україна росийська однак нам рідні і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу“, що молодіж переносить „осередок ваги укр. культурно-політичної справи“ в Галичину, „бажаючи поставити свою справу незалежно від росийських обставин“, щоб працювати там в межах недосяжності для росийських жандармів на користь України, користаючи з австрійської конституції.

Молодіж дбатиме,— каже „*Profession*“,— „щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усіх справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні“. — Так „кожен з нас, свідомих Українців,— заявляють автори цього цікавого документу,— має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському“.

Далі читаемо про обовязок свідомих Українців виховувати свої діти по українськи, про потребу скрізь памятати про укр. школу і взагалі про укр. національну справу і її підносити, обороняючи скрізь права української нації.

Підчеркнувши, що „діяльність наша буде здебільшого поки що культурно просвітнія“, автори „*Profession*“ заявляють одначе, що вони бажають „такої відміни сьогодніших обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітнім, соціальним і політичним потребам українського народу.“ Тому в області політичній молоді Українці домагаються „федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.“

Програма згаданого вище петербурзького гурта була далеко краще й послідовніше проведена і уґрунтована, але свого часу не була опублікована й тому не мала такого впливу, як отсє трохи наївно-декламативне визнання національної віри 90-их років, що виступало головно проти національної нерішучості й непослідовності старшого покоління, котре не зважувало ся навіть у своїй власній сімі провести прінципи, які в теорії поділяло.

Дуже яскраво виявляється ся молода українська течія в красній літературі. Появляється ся цілий ряд сатиричних творів — віршом і прозою, — в яких висміюється українофільство й бичується ся взагалі малосвідоме, байдуже до рідного народу громадянство (Вірші й оповідання Грінченка, Шкодиченка-Кононенка, поезії Самійленка, Лесі Українки, Кримського й ін.).

В публіцистиці проводяться сі погляди, як згадувано вище, головно Грінченко і передчасно померший Зіньківський. Література, що висунула саме цілий ряд молодих, свіжих і надійних талантів, приирає бадьорий характер. Чується ся віра в побіду українства, певність себе.

Так народила ся сучасна, наскрізь свідома українська інтелігенція, що згодом згуртується в різних українських партіях. Поки що-ж бачимо в ній головно дві течії — одна кладе більший натиск саме на національний бік з реакцією проти національної відсталості українського громадянства, друга підносить передовсім справи соціально-економічного характеру. Між сими групами починається полеміка, котра велими оживлює громадську думку на Україні і допомагає виясненню української справи з усікого боку.

Дуже велику роль відіграв у сій полеміці зннов-таки Драгоманів, що в сім часті вже перебуває у Болгарії на посаді професора університету в Софії. Саме тоді (кінець 80-их і початок 90-их рр.) в Галичині організується жива радикальна партія під проводом Франка і Павлика, політичних учеників Драгоманова, і під його загальним керовництвом. Драгоманів бере діяльну участь в органах молодої партії,

особливо „Народі“, а потім у заснованім Франком журналії „Житте і Слово“, критикуючи українську політику в Австрії й Росії. Ся критика (особливо „Листи на Наддніпрянську Україну“ й „Чудацькі Думки“) голосним відгомоном відбила ся на Україні, скрізь розносячи по ній гасла поступового, наскрізь європейського українства. Видатніші публіцистичні статті з „Житте і Слова“ (Франка, Лесі Українки — писала вона тоді під псевдонімом Н. С. Ж.) переписують ся навіть на гектографі й ширять ся по всій Україні.

Зносини з Галичиною відтепер частішають. Звідти йдуть на рос. Україну книжки й часописі, а молоді українські радикали з Росії починають відвідувати Галичину, щоб приглянути ся тамошнім відносинам.

За ці зносини (поїздки й спроваджування книжок) не минає Українців караюча рука уряду. Починаються труси й арештовання. Так потурбовано в тім часі Арабажина, Кистяковського й інших радикалів з рос. України. Р. 1892-го арештовано за се Тучапського, а галицький Українець-радикал др. Я. Невестюк за транспортування книжок довго насидів ся по російських тюрмах. В 1893 р. за спроваджування й перетримування української літератури з Галичини переведено

Михайло Грушевський. Професор університету у Львові і довголітній Голова Наукового Товариства ім. Шевченка. Автор монументальної „Історії України“ і видатний громадський діяч.

численні арешти й труси у Харкові (арештовано звісну сім'ю Русових, Падалку, Степаненка за такі невинні речі, як укр. Біблія, „Зоря“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ й т. п. д.

Поволі та „історична прірва“, котра так довго ділила Українців зза обох кордонів, меншає й творить ся спільнє українське культурне житте, щезають бодай в області духа ті „межі, що помежували нас чужі між собою“. Невдовзі ся культурна спільність виявляється дуже яскраво на-зверх.

На катедру української історії в львівськім університеті приходить в р. 1894 рос. Українець — Михайло Грушевський, котрий незабаром стає на чолі зреформованого на наукове „Тов. ім. Шевченка“ й робить із нього всеукраїнське наукове огнище. Рівночасно органом літературного й політичного життя для цілої соборної України стає поважний місячник „Літературно-Науковий Вістник“ (від р. 1898-го) з Франком і Грушевським на чолі.

Дев'ятисоті роки.

I. Перед революцією.

(Оживлення укр. руху. — Політичні організації.
Література. — Легальні виступи).

Глухий час 80-их і 90-их років був, як бачимо, добою по-вільного органічного зросту українського руху в Росії. Не стрічаючи ні звідки помочи, під суворим режимом репресій народжується в кінці сеї доби свідоме українство. Загальне оживлення, яке почалося в Росії з кінцем 90-их рр., розуміється ся, велико сприяло його зростови. Українство з буйною силою проходить ся по всіх усюдах широкової України, рішучо струшуючи з себе „ветхого чоловіка.“ Ряди свідомої української інтелігенції що-раз ширшать й вона що-раз енергійніше домагається ся для себе й для цілого укр. народу повноти національного життя, з обуренням відпекуючи ся й тіни провансьства на українськім ґрунті.

Сей зріст нової української інтелігенції з широкими національними аспіраціями й завданнями починає знаходити відгомін у росийській часописній публіцистиці ріжного табору. Оскільки у темні часи реакції 80-их і 90-их рр. українством перестала цікавити ся росийська журналістика, навіть ворожа йому, остільки тепер, з кінцем 90-их років на порядок дня у Росії стає українська справа так само, коли не сильніше, як се було в часах коротких ясних періодів у життю рос. України в 60, 70 і початку 80-их рр.; стає, щоб не зійти з нього аж до нашого часу. Знову, як давнійше, на всій ладі дискутують ся

справи української мови, укр. літератури, укр. школи. Українці на сей раз, маючи добрий козирь в Галичині, твердо ставляють свої постулати. Чорна преса починає знову торочити про українську небезпеку, про український сепаратизм, змушуючи ліберальну час від часу вийти з її байдужно-холодного відношення до українства й забрати в ім'я абстрактної правди голос у його обороні. В глибині душі однаке ліберали відносилися до українського руху несеріозно, як до свого роду чудацтва, і аж пізніше, побачивши, що се не жарт, почали й собі міняти фронт.

Ся газетна полеміка, розуміється, була лише на руку українському рухови, ширячи про нього вість по всіх усюдах. Була вона заразом відгуком того, що діялося на Україні, свідчучи вимовно, що Україна рухається, що час сплячки минув.

З кінцем 90-их рр. починається також широкий український рух серед шкільної молодіжі. По університетах, гімназіях, духовних і учительських семінаріях повстають таємні укр. „громади“, закладаються бібліотеки, проводиться жива самоосвітня робота в укр. дусі. Між сими громадами завязуються зносини, котрі приводять згодом до тісніших відносин. Універсанти привозять на провінцію закордонні укр. книжки і ідеї. Згодом повстають ширші організації шкільної молодіжі. окремі громади відбувають з'їзди, наради. Молодіж легко знайомиться між собою, сходитьться, починає снувати пляни про систематичну роботу серед народу.

Одним словом українство оживало. В міру зросту загально-революційного руху в цілій державі воно й собі чим раз сильніше підносить голову. Виходить із стадії гуртківства й береться за політичну організацію своїх шерегів.

Початки такого партійного групування на Україні припадають, як було вже сказано, на початки 90-их років, коли вже там і тут повставали різні українські організації. Мали вони переступний, так мовити підготовний характер, становлячи перехідну стадію до пізнішого партійного угрупування українського громадянства.

Перша така організація була заснована ще на початку 90-их рр. у Київі з філіями по інших містах, де вже був ґрунт у формі „громад“. Члени її звали себе „Тарасівцями“ й своїм світоглядом наближалися до галицького радикалізму. Самостійної активної ролі „Тарасівці“ не грали, але про них слід згадати тому, що вони перші вийшли за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої організації свідомих українських елементів. Далеко більшу вагу мала натомість загальна українська безпартійна демократична організація, заснована р. 1897 на з'їзді у Київі. Вона мала за завдання згуртувати всії свідомі українські сили, розкидані по різних місцях, і з'єднавши їх виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу. До речі сказати, Тарасівці ін согреє ввійшли в цю організацію. Була вона, з огляду на тодішні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалась з місцевих автономних громад, звязаних на федераційний лад; виконуючим органом її була виборна центральна Рада, а законодатним — періодичні з'їзди делегатів місцевих громад, що відбувалися тричі на рік.

З огляду на становище українства, позбавленого тоді в Росії найзвичайнісінських прав, скованого заборонами й утилісками, згадана організація дбала головно про національні потреби рідного народу.

Тому діяльність її виявлялася здебільшого в пропаганді ідеї українського національного відродження, переважно серед інтелігенції, в гуртуванню свідомих елементів, розповсюджуванню української книжки, у видавництві і таке інше, словом — була се головно культурна робота. Організація ся була сливом чисто-інтелігентська, майже не звязана з широкими масами.*

Ся власне обставина не задовольняла більш суспільно-настроєні елементи київської університетської молодіжи, саме ту її частину, що з одного боку була широко перейнята думками Драгоманова, а з другого стояла під впливом зросту соціал-

* Про цю організацію й про „Тарасівців“ уперше оповів д. С. Єфремов у своїй брошурі „З громадського життя на Україні“. Київ, 1909 (див. ст. 42—44).

демократичного руху за кордоном і марксівської літератури. На сім ґрунті шукання нових шляхів громадської роботи зародила ся в кінці 90-их рр. група, що назвала ся „Українська Соціалдемократія“, до основателів котрої належала й покійна Леся Українка. Випущені сею групою в Києві в 1897—98 рр. дві гектографовані книжечки „Програма групи“ і „Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства“ підготовили в Києві ґрунт для будучого успіху згадуваної низче Р. У. П. (Крім сих двох брошур видала У. С. Дія пізніше ще дві брошури за кордоном — „Оцінка програми укр. соціалістичної партії“ й „Царі, пани а люде“, Женева 1903 р.).

Незалежно від сеї ґрупи, майже одночасно з нею повстала (в 1898 р.) на Київщині укр. селянська організація „Група сільських робітників соц. дем. київської губернії“, яка проявила себе випуском відповідної відозви. Між обома ґрупами згодом були навязані зносини, але арешти по селах припинили досить успішно почату роботу.

Та се було що-йно початки.

Першою дійсно-політичною українською організацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з істнучим ладом, була славетна Р. У. П., себ то Революційна Українська Партія.

Повстала вона в самих початках великого революційного руху, що охопив цілу Росію і з особливою силою проявився на Україні. Се мало величезний вплив на розвиток партії, значно прискоривши її внутрішню консолідацію та поширивши її організаційні рамки. Підготовчу школу члени партії переходили головно в українських університетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 900-х років.

Се вже була правдива політична партія в повному значенні цього слова, себ-то з відповідною програмою й організацією й пляновою роботою серед найширших верств українського населення. Заложена вона була в Харкові р. 1900-го.

Повстаннє партії і перші її кроки звязані з іменами головно передчасно померлих Михайла Русова, Левка Маці-

євича і Дмитра Познанського, Олександра Коваленка, що 1905 р. брав участь у повстанні „Потьомкін“-а і живе тепер як емігрант у Франції, й ін. Були се молоді люди, тоді головно студенти вищих шкіл, що не вдоволялися культурницькою діяльністю, а хотіли з головою пірнути в боротьбу з ненависним царизмом за волю пригнобленого рідного краю. На чолі їх стояв С. Войнилович (псевд.), котрий в перших роках партії був її головним провідником і багато причинив ся до її розвитку. Р. У. П. виставила на своїм прапорі самостійницькі гасла, уґрунтування котрих знаходимо в першій її брошурі „Самостійна Україна“, виданій р. 1900-го у Львові.*

Організація партії була в загальних рисах така: на чолі стояв Центральний Комітет, вибраний з'їздом делегатів місцевих організацій (так зв. „вільних громад“). Центральний Комітет перебував у Київі. „Вільні громади“ існували по всій Україні. Особливо діяльна була Полтавська вільна громада (з осідком в Полтаві), далі Прилуцька, Харківська, Чернігівська, Кубанська й ін. За кордоном представляв партію „Закордонний Комітет“ у Львові, кругом котрого гуртувалася нова українська еміграція, на сей раз далеко численнійша як за Драгоманова.

Р. У. П. розвинула живу й енергійну революційну діяльність, спочатку головно серед селянства. Відомі аграрні розрухи 1901—1902 рр. на Полтавщині й Харківщині й пізнійші революційні виступи (страйки, то-що) звязані з її іменем.

Ся діяльність молодої укр. партії дає їй поважне місце в історії революційної боротьби в Росії взагалі. Значине-ж її для українського руху було — можна сказати без пересади — просто величезне, і то не лиш для чисто-революційного, а й для загально-національного й культурного руху. Вона-ж бо перша понесла в широкі маси українські політичні гасла,

* Ся брошура, а також видана рік пізніше книжечка дра Л. Цегельського „Русь-Україна і Московідина“, що в більшій скількості була перепечкована на Україну, є 2-е видання розвідки Ю. Бачинського „Україна irredenta“, що вийшла в тім самім часі (1900 р.), сильно вплинули на розвиток самостійницького настрою серед тодішньої укр. молодіжі.

перша почала в нечуваних перед тим розмірах їх організувати й керувати їх виступами на політичнім і економічнім ґрунті, перша широко розкинула поміж ними вільну, незалежну українську книжку, укр. часопись, укр. відозви, не оглядаючи ся на люті цензурні закони, що сковували українське друковане слово, перша по Драгоманові утворила для України політичну літературу, друкуючи її чи то за кордоном, чи то по своїх таємних друкарнях на Україні.

Крім „Самостійної України“ видала Р.У.П. в 1900—1905 рр. у Львові і Чернівцях цілий ряд інших революційних бро-

Капітан Лев Мацієвич
(1877—1910).

Основник і діяльний член Р. У. П.
(Підтримував матеріально видавництва
Партиї).

Михайло Русов
(1876—1909).

Один із основників Р. У. П. і діяльний
співробітник „Гасла“.

шур (знаменитого „Дядька Дмитра“, „Чи є тепер панщина“ й багато інших). Крім того видавала вона за кордоном кілька нелегальних часописей, спочатку „Гасло“ (1901—1902 рр.), згодом „Прадю“ (1904—1905 рр.), як свій партійний орган, і популярну часопись для народу „Селянин“ (1903—1905 рр.).

В початку серед Р. У. П. стирили ся й перехрещувалися найріжнородніші течії й впливи. З одного боку так мовити свійський, чисто-українського походження самостійницький напрям (його презентували головно Полтавці, Харківці, Лубенці та Прилучане), далі впливи польської соціалістичної партії (PPS) — головно серед правобережців. По-за тим

сюди приміщувалися старі драгоманівські впливи і взагалі впливи, що йшли з Галичини — спочатку радикальний, де далі, то все сильніший вплив молодої австрійської української соціалдемократії. З російських впливів мали місце впливи соціалдемократичної і соціалреволюційної. В перших роках усієї впливів боролися й стиралися між собою, аж поки рішучо не подолав вплив найсильнішої й найміцнішої збудованої партії — соціалдемократичної.

Пробою пересадити Р. Р. С. на український ґрунт була недовговічна „Українська Соціалістична Партія“, заснована покійним Б. Ярошевським, але ця партія (краще сказати — група) швидко цілком зливається з Р. У. П., а її орган „Добра Новина“ стає на якийсь час органом Р. У. П. для промислового пролетаріату.

Р. У. П. поволі зближається під оглядом програми й тактики до рос. соціал-демократії. В 1904 р. се вже достаточно вияснюють ся. Київська партійна організація виробляє проект програми в соціал-демократичному дусі, а згодом, з початком 1905 р. Р. У. П. перетворюється й офіційно в соціал-демократичну та прибирає назву „Українська соціал-демократична робітнича партія“ (У. С.-Д. Р. П.). Рівночасно звертає вона велику увагу на роботу серед міського українського робітництва.

На чолі програми стойть домагання автономії України з соймом у Київі. По-за тим відріжнає новонароджену У. С.-Д. Р. П. від її російської товаришки домагання національної організації робітництва.

Ся еволюція Р. У. П. була причиною розколу в її середині й повстання нових партій.

Передовсім, ще в самих початках, скоро вияснився соціалістичний характер партії, покинули її ряди ті елементи, що на перший план висували чисто-національні змагання й ворожо ставилися до якого-будь співділання з чужонаціональними організаціями, з другої ті, що під сильним впливом російської соціал-демократії вважали конечним головний натиск зробити не на спеціально-українські постулати, а на за-

дачі соціального й політичного перестрою Росії в інтересу робітничого пролетаріату незалежно від національної принадливості.

Перші дали початок так званій „Народній Українській Партиї“ (Н. У. П.), що виявила себе виданням кількох брошур і одного числа газети „Самостійна Україна“ (в рр. 1902—1905). Н. У. П. не мала великого впливу серед українського громадянства й не здобула ся на ширші організації, однак має свою заслугу в історії розвитку укр. національної свідомості, виразно й рішучо підносячи гасло самостійної української держави.

Ліве крило пізніше, влітку 1904 р. теж виступило з Р. У. П., оголосивши себе незалежною організацією під назвою „Українська Соціал-Демократія“. Нова організація випустила відразу пару програмових відозввів і розпочала видання популярного органу „Правда“, а незабаром, на початку 1905 р. прилучила ся до рос. соціал-демократії як національно-краєва автономна українська соціал-демократична організація, перемінивши свою назву на „Українська Соціал-Демократична Спілка“. „Спілка“, користаючи з підмоги Р. С.-Д. Р. П., розвинула живу агітаційну і організаційну діяльність серед сільського робітництва на Україні, головним чином на Правобережжю, де керувала масовими сільськими страйками 1905—1906 рр., й безперечно велико причинила ся в сих роках до розбурхання народніх мас до політичного життя.

Хибою сеї організації було недоцінювання національного питання, особливо в її міських організаціях, хоч у своїй програмі вона не поминала й основних українських національних домагань. За те позитивною стороною в діяльності „Спілки“ було її змагання витіснити Р. С.-Д. Р. П. і заняти її місце на Україні як єдина краєва соціал-демократична організація на цілі Україну. З цього доходило не раз до боротьби Спілки з місцевими організаціями Р. С.-Д. Р. П., котрих Спілчане хотіли інкорпорувати.

Вкінці до деякої міри се їм і вдало ся. Згодом Спілка робить ся одинокою краєвою організацією Р. С.-Д. Р. П. в губ.

Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській і Волинській. Всі самостійні організації росийської партії, які існували в сім районі, крім Київського Комітету, вступили в Спілку.

Відсюди відійшли від Р. У. П. і ті, зрештою дуже нечисленні елементи, що симпатизували з соціал-революційною роботою та хотіли вести її на українському ґрунті. Однакові вони були ще за-слабі, щоб утворити в сім часі окрему партію, й розбрелися хто-куди: одні пристали до росийських есерів, інші увійшли до нової — демократично-радикальної української партії. Аж пізніше (в 1907 р.) зробили вони спробу організувати українську соціал-революційну партію.

Але сей розкіл не ослабив Р. У. П., чи то пак тепер уже УСДРП. Вона й далі зостала ся властителькою дум і мрій української молодіжи.

Завдяки існуванню й діяльності Р. У. П. маса живої, революційно-настроєної молодіжи на Україні не пропала для українства. Давніше молоді сили, що рвалися до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходючи для себе відповідної української організації, йшли в ряди росийських революційних партій і там зникали без користі для рідного краю. Перед Р. У. П. багато несвідомої або малосвідомої молодіжи на Україні вважало цілком серіозно, що зміст українства — се заняття етнографією, мовою, укладання укр. словаря, видавання якихсь невинних брошурок і нічого понад се, й з легковажністю ставило ся до „україnofілів“ та вважало їх мало що не реакціонерами, в усякім разі людьми, які замість живого діла, замість боротьби за права трудящого люду, „бавлять ся“ казничим.

„де наші фенії, де Парнель?“ — питав ся Желябов у Драгоманова. І всі сі Желябови, Кибальчичі, Лизогуби, Фроленки й багато-багато інших ішли гурмою в росийський революційний табор, бо лише там бачили борців „погибаючих за велике діло любви“. Їм здавала ся українська справа надто маловажною супроти боротьби проти „общаго врага“. Розвяжемо, мовляв, усі національні справи як слід „на другий день“ по

революції. Але сей другий день ішов роками, а справа не розвязувала ся ані трохи: український народ далі нидів у безпросвітній темряві.

Багато революціонерів українського походження були навіть тої думки, що денационалізація українського народу — хоч як болючо дається ся вона йому — навіть користна, бо нищучи „перестарілу“, мовляв, національну „шкаралушу“, наближає народ до світлого будучого, вільного від усіх національних „обмежень“ і „вузькості“, словом, що вона в інтересі загальномлюдського поступу.

Вплив чисто-російських революціонерів-централістів ще більше скріплював сі думки.*

Р. У. П. самим фактом свого існування раз на завсігди розрубала сей гордій узол, сплетений несвідомістю і недодуманістю, їй охоронила для українства не одну душу, що інакше загрузла-б навіки в багні всеросійства.

Із Р. У. П. вийшов цілий ряд діячів, що відиграють тепер поважну роль в національнім, політичнім і культурнім життю рос. України. Членами Р. У. П. були напр. покійні М. Коцюбинський і Леся Українка, що приступила до неї разом з іншими членами згаданої вище першої групи „Укр. Соц.-Демократія“.

Багато завдячує Р. У. П. й старше українське громадянство, котре вона розворушила й попхнула на шлях організації своїх сил, на дорогу політичної діяльності.

* Москалі взагалі всі, з малими виниками, страшенні централісти й вороги української окремішності. Про чорносотенців усі се загальнюють, розмірно недавно виявилося як слід національне „обличчє“ лібералів (Струве, Погодін й ін.), за те досі мало хто знає про україножерство лівих партій. Отже варто пригадати, що ще знаменитий провідник декабристів—Пестель був ворогом української автономії, а один із учасників замаху на Олександра III, в 1887 р. Шевирьов казав з приводу українських домагань, що на другий день по поваленню царизму треба буде революціонерам розстрілювати поборників національної окремішності! Сучасні рос. революціонери теж несогірші централісти, що особливо виявилося під час теперішньої війни, коли всякі Плеханови, Алексінські й безліч інших з фурією напали на український рух, обстоюючи „цілість і неподільності“ російської імперії!

Не перебільшимо отже, коли скажемо, що головно під впливом діяльності Р. У. П. й за її прикладом почалося гуртування й інших українських партій у Росії. Про партії, що вийшли з її лона, ми згадали вгорі, тепер спинимося на тих, що повстали незалежно від неї, хоч і не без посереднього її впливу.

Була се передовсім „Українська Демократична Партия“ (У. Д. П.). В ній зорганізувалося старше покоління українських патріотів, котре досі стояло oddalік від чинної політики, виявляючи свою активність хиба лише остільки, оскільки окремі одиниці з поміж нього допомагали так чи інакше (гропима, мешканцем тощо) ерупціям. Ліберальні повіви 1905 р. дали нарешті змогу й сим громадянам вийти на світ божий. В 1905 р. відбувся перший з'їзд У. Д. П. і тоді-ж з'явилася програма її, згодом кілька разів перероблювана. Партия ся повстала й зорганізувала ся досить швидко, користаючи з того, що скрізь на Україні були безпартійні українські „громади“.

Програма й тактика У. Д. П. нагадує в загальних рисах програму російської конституційно-демократичної партії (так зв.. „кадетів“), з котрою укр. демократи йдуть нераз рука в руку. Але коли кадети згоджувалися лише на автономію Польщі й Фінляндії й не загикувалися навіть про автономію України, українські демократи домагалися автономії України й перестроя Росії на Федеративних основах.

Трохи скорші, ніж зорганізувалися укр. демократи, згуртувалася „Укр. Радикальна Партия“, або вірнійше скласти групу, бо сих радикалів було не дуже багато. Утворила сю групу радикально-настроєна інтелігенція з покійним Грінченком на чолі, котра не могла погодитися з соціал-демократичним напрямком Р. У. П., а стояла близьше до ідеології рос. радикального народництва, саме того його крила, що пізнійше згуртувалося в партію народніх соціалістів.

Члени сеї групи стояли свого часу під сильним впливом Драгоманова. В 1905 р. радикальна партія видала у Львові свою платформу, в котрій теж піднесла домагання Федератив-

ного устрою Росії з автономією для України й інших національних областей держави. Крім платформи віддала партія ряд популярних книжочок для народу, в яких вияснювала порядки в Росії та показувала, чого і як треба домагати ся тут нашому народові.

З огляду на свою нечисленність пристали радикали до демократів і утворили разом з ними одну партію, що стала звати ся „Українською Демократично - Радикальною Партією“ (У. Д.-Р. П.).

Р. У. П. (чи У. С.-Д. Р. П.) і У. Д.-Р. П. стають відтепер сливе одинокими виразницями поглядів і змагань свідомого українства в Росії. Інші напрями, хоч і пуртувалися перед цим, не спромогли ся про те зорганізувати ся в якусь сконсолідований цілість. Особливо се треба сказати про консерватистів ріжної масті. По-за окремими людьми на Україні не було поважнішого гурту консервативного напряму. Праві елементи, о скільки вони були серед Українців, ніколи не виступали як партія. Лише одиниці тягнули до російських октябрістів, або інших їм подібних організацій (напр. проф. Д. Яворницький накладав з октябрістами в Катеринославі).

Культурно-національний рух також велико пішов наперід у сім часів в порівнанні з попереднім періодом. Розбудження українського життя повело за собою передовсім великий попит на рідну книгу. Ще в 90-их рр. пробують Українці, користуючи з сякої-такої зміни на краще, поставити постійне видавництво, — тепер сі проби збільшують ся й переводяться в діло. Повстає цілий ряд видавництв, як для народу, так і для інтелігенції. Піонером виступає Б. Грінченко, котрий ще р. 1895 засновує у Чернігові коштом І. Череватенка видавництво популярних книжочок для народу.

Вкінці 90-их рр. зачинає свою діяльність — поки що анонімно — видавництво „Вік“, котре згодом — в 900-их рр. дістася нарешті змогу виступити відкрито й стає найбільш поважною і заслуженою українською видавничою спілкою.

В 1898 р. основується у Петербурзі „Добродійне товариство для видавання дешевих книжок в українській мові“, яке також положило чималі заслуги на полі видавання популярних книжок. Поза тим повстають видавництва у Харкові, Катеринославі, Одесі і т. д.

Цензура все ще була лута, але мусіла трохи попустити, хоч і незначно: за 1895—1904 рр. з 230 поданих у цензуру українських рукописей дозволено до друку лише 80! На популярну книжку уряд дивить ся ще скоса, так само й на книжки для дітей. Доводилося на всякий лад крутити, щоб бодай в формі оповідания перепачкувати через цензуру відомості з тої чи іншої області знання, напр. „Від чого вмерла Мелася“ (про обкладки), „Клошіт у селі Білашівці“ (про сифіліс), „Добра порада“ (про скаженину), „Страшний ворог“ (про алкоголь) і т. д.

На численні просьби про видавання української часописії, хоча-б чисто-літературної цензура все відповідала відмовно.

Правда, один час досить свободно переходив на рос. Україну „Літературно-Науковий Вістник“, але незабаром (в 1901 р.), побачивши, що число переплатників його зростає, цензура заборонила доступ Вістника. До сеї заборони причинився також донос галицьких москвофілів. Так само заборонені були в Росії й інші галицькі й буковинські укр. видання, навіть видання Наукового Товариства ім. Шевченка.

Українці пробують заступити журнал періодично випусканими альманахами, збірниками творів різних авторів, очевидно белетристичних, бо ніяких інших цензура не пускала. Так появився цілий ряд альманахів: „Складка“ 1897, „Хвиля за хвилею“ 1900, „З-над хмар і з долин“, „Дубове листе“ (на спомин про Куліша), „Літературний Збірник на честь Кониського“ (1903), „На вічну пам'ять Котляревському“ (1904) й інші.

По за сими альманахами, котрі приносили багато цікавих і досі незнаних на рос. Україні творів — не лиш російських Українців, а й австрійських, — багато таких творів появляється в „Київській Старині“, котра взагалі з кінцем 90-их рр. ожив-

люєть ся й поволі починає прибирати характер українського літературно-критичного й громадського журнала в роді старої „Основи“. По за науковими працями з'являють ся там критичні розвідки про українське письменство, далі напів-шубліцистичні статті й досить жива й широка хроніка українського життя — се все поки-що з примусу по росийськи. По українськи друкують ся там повісті й оповідання як нових, так і старших письменників. Так передруковано в ній під заг. „Пропаща сила“ цікавий роман-хроніку П. Мирного „Хіба ре-

Михайло Коцюбинський.

Найбільший новеліст-художник но-
віщих часів.

Леся Українка.

Визначна письменниця, авторка високо-
патріотичних і художніх драм і силь-
них своїм змістом поезій.

вуть волі як ясла повні“, виданий в початку 80-их рр. Драгомановим в Женеві й досі заборонений в Росії.

Крім того белетристичні твори виходять і окремими книжками. Так новими виданнями (по кількох десятках літ!) виходять нарешті „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, „Чорна Рада“ Куліша, появляють ся збірники творів Я. Щоголіва, Ів. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Кониського, М. Кропивницького, Е. Гребінки, Л. Глібова, Ів. Карпенка-Карого, оповідання Ганни Барвінок, поезії Ст. Руданського, повість А. Свидницького „Любарадці“ й ін., а також молодших письменників — Б. Грінченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Чернявського, Гр. Григоренка, то що.

Український читач нарешті міг пересвідчити ся, що рідна література існує, розвивається й представляється зовсім поважно, та що не сором піти з нею й між чужі люде.

А що се так, то найкраще показують такі твори, як збірка оповідань Грицька Григоренка „Наші люде на селі“ (1898 р.), котрі по силі враження треба поставити хиба з „Мужиками“ Чехова — так виразно-правдиво, правдиво до трагізму змалював молодий, досі невідомий автор тогочасне село на Україні.

Оповідання Григоренка мають неаби яке громадське значине — се жива, іскрава ілюстрація того, до чого довів нашу Україну московський уряд, вимовний покажчик, що принесла нам його політика. Се картина тої темноти, зліднів духових і матеріальних, в яких жило наше мужицтво напередодні революції.

Крім Григоренка, що дав ще цілий ряд малюнків з селянського побуту, відмітимо Л. Яновську, яка зуміла також глибоко правдиво підхопити мужицьке життя в своїй новельці „Смерть Макарих.“ Темних сторін селянського життя торкнувся й Б. Грінченко в своїй п'євавій повісті „Серед темної ночі,“ але він уже в сїй повісті (як і в її продовженю під заг. „Під тихими вербами“) пробує схопити тип нового чоловіка на селі. Интересну, глибокопродуману пробу змалювати перелім в господарськім життю на Україні й викликаний ним новий тип міського робітника дав у сїм часі Вол. Леонович (Левенко), письменник, що почав свою літературну карієру ще в 90-их рр., — в повісті „Старе й Нове“. Але найкращим, найсильнішім художником нової України є безперечно Вол. Винниченко. Винниченко є в сїм часі для нашої літератури тим самим, чим була для громадського життя Р. У. П., з рядів котрої він вийшов.

Він виїс у нашу літературу невичерпаний запас молодої, животворної енергії, революційного розмаху. Він влився в неї

Володимир Винниченко.
Найвизначніший сучасний укр. письменник.

буйним весняним потоком, що всіх захоплює й пориває з собою. Коли-б ми хотіли шукати порівнання, то сміло могли б порівняти Винниченка з революціонером росийської літератури М. Горьким, котрого він нагадує не лиш у своїх первісних творах, а в великій мірі і в пізніших.

Повісті й оповідання Винниченка та Коцюбинського й збірки поезій Кримського та Лесі Українки замикають народницький період нашого письменства і кладуть початок модерної української літератури. З ними входить вона що до ріжнородності тем і способу їх трактування в сімю західно-європейських літератур в повнім значенню того слова.

В області наукової літератури мусимо згадати невспущу діяльність проф. М. Грушевського, що у Львові випускає том за томом свою монументальну Історію України. Величезне значення для рос. України має виданий в сім часі (1904 р.) його росийський „Очеркъ исторії українського народа“. З цього і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цілім її обемі, а не як якусь причіпку до історії Московщини. Для формування українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значення. З неї вперше широкі круги нашого громадянства на рос. Україні довідалися „хто ми і чиї ми діти“.

Легальні громадські виступи українства. В міру того, як у Росії розростав ся революційний рух, проявляло себе українство чим раз більше — частійше й одвертійше — і в легальнім громадськім життю. Сі виступи нераз прибирають ширший характер і виливаються в поважні українські маніфестації, які з однієї сторони вимовно свідчать про силу й зрист української ідеї, а з другої велико причиняють ся до тим більшого поширення й поглиблення її в усіх шарах нашого громадянства.

Українці починають все упертійше й послідовнійше домагати ся скасування обмежень українського слова й заведення української школи. В сім дусі висловлюється ся цілий ряд земств і міських самоуправ на Україні, резолюції в сім

напрямі виносять численні й ріжнородні з'їзди, що відбуваються в сім часі у Росії, і т. д.

Так у 1900 році української викладової мови і укр. підручників по школах на Україні домагаються полтавські й чернігівські губернські земські збори і борзенські повітові (на Чернігівщині), в 1901 р. агрономічний з'їзд у Москві і кустарний (в справах домового промислу) в Полтаві, в 1902 р. цілий довгий ряд так зв. „комитетовъ о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности“, в 1903 р. технічний з'їзд у Петербурзі, в 1905 р. полтавська міська рада (дума) клопочеться про дозвіл навчати українською мовою в школі імені Котляревського, а одеська взагалі про скасування всіх обмежень українського слова. В 1904—1905 рр. Українці збирають сотні тисяч підписів під петиції про „нужди української школи“ і „нужди українського слова“ і т. д. і т. д.

Величезне враження роблять українські національні маніфестації під час святкування ювілею нової української літератури при відкриттю памятника Котляревському в Полтаві (в 1903 р.) і під час ювілею Лисенка в Київі (в 1904 р.), коли вперше публично зійшлися разом усі Українці без ріжниці кордону — російські і австрійські. Се були могутні всеукраїнські маніфестації, що прилюдно виявили невмирущість української ідеї, навіч показали і ворогам і друзям, що „не вмирає душа наша, не вмирає воля“...

Крім того був ряд інших виступів українства, як от напр. з приводу заборони українських рефератів на археологічних з'їздах у Київі 1899 р. і в Харкові 1902 р., пізніше в Чернігові й Катеринославі, святкування ювілею І. Нечуя-Левицького в 1904 р., на котрім дано ініціативу до згаданих вище петицій і т. д., але годі про всі тут згадувати.

Всі отсії легальні й нелегальні прояви українства і його домагання заставили уряд поважно застановити ся над українською справою. І от у грудні 1904 р. Комітет міністрів ради над справою скасування цензурних обмежень українського слова і ухвалює засягнути думки в Академії Наук, у київського генерал-губернатора та в київського й харківського

університетів. Усі ці чинники рішучо висловилися за скасування сих обмежень й подали більше-меньше уґрунтовані докази на се. Найдокладніше застановила ся над справою Академія Наук, котра предложила урядові в 1905 р. широке пропамятне письмо, в якому основно розібрала сю справу, доводючи цілковиту безпідставність всіх заборон з погляду наукового й політичного. У вступній часті цього меморіалу подала Академія наукове уґрунтування самостійності української мови й літератури,* чим раз на все заткнула рота всім обединителям, що в ім'я ніби-то одности українського народу з московським хотіли-б спинити наш національний розвиток.

Але ці авторитет найвищого наукового ареопагу імперії ці голоси університетів і навіть високого представника самого уряду не змогли зломити політики царизму супроти України. Для цього всякі уступки українству були „передчасні“. Треба було аж революційні бурі, щоб упав ганебний закон 1876 р., але української школи не принесла нам навіть ся буря.

II. Революція і реакція.

(Здобутки революції. — Реакція і похід на українство.

Розвиток укр. руху. — Війна).

Вплив революції на народну масу.

Революція, особливо події 1905—1907 рр., мали великий вплив на розвиток українства в Росії. Вона бо глибоко, до самого дна розворушила народні маси, розвіяла багато закорінених вірувань і поглядів і розчистила дорогу новим думкам і змаганням. Освячений традицією авторитет самодержавя впав, — перед народом ясніше, як коли, стала потреба нового життя й відкрилась можливість нового вільного ладу. Раптом захитали ся в своїх підставах старі „основи“, по всій державі все рушило ся, немов по весні на ріці крига. В сім

* Ся частина меморіалу перекладена по українськи в „Літ.-Н. Вістнику“ 1905 р. і тоді-ж вийшла окремою відбиткою. В 1910 р. видано її в росийськім оригіналі у Київі.

загальнім руху Україпа взяла діяльну й видатну участь. Вона стала видовищем велических подій — робітничі страйки і селянські розрухи, повстання війська й флоти, рух серед молодіжі й інтелігенції — все се могутньою хвилею перекотило ся по широких просторах нашого краю й глибокі сліди лишило в народній свідомості.

Українські революційні партії, особливо УСДРП. і Спілка, а по часті й ліберальні (УДРП) розвинули в сі часи незвичайно-інтенсивну, гарячкову діяльність, стараючи ся зорганізувати розрухану масу й спрямувати її змагання по лінії своїх програм.

По всіх усюдах повстають партійні організації, рямці котрих що-раз ширшують, що раз більші круги людности втягають ся в партійні ряди, що раз голоснійше лунають і що раз даліше розносять ся українські політичні, суспільні й національні домагання. Особливо енергічно йшла пропаганда автономії України. На нечисленних робітничих і селянських мітингах (вічах) і масовках, в ріжного роду кружках, на всяких зборах і з'їздах, що були такі часті в тім бурливім часі, голосно й відкрито ставить ся се домагання й виносять ся перед запалу публики відповідні резолюції. Навіть Спілка, котра, як відомо, не йшла в своїй програмі далі так зв. обласного самопорядкування, подекуди енергічно й діяльно підносила гасло автономії України (з цього погляду заслужив ся особливо Ол. Скоропис, що був одним з перших організаторів селянського вічевого руху політичного на правобережній Україні в р. 1905 і ревним пропагатором автономії рідного краю).

Що більше, печать українства мали й ті рухи, що виникали стихійно, не стояли під керовництвом українських партій, або йшли під прапором загально-революційним. Згадаймо хочаб військові повстання, або „Загально-російську Селянську Спілку“. І се не дивниця: адже вони відбували ся на території України, учасниками їх були здебільшого Українці, серед котрих знаходив ся великий процент свідомих національно-людей, що не раз вибивали ся й на чоло руху, як от С. Ма-

зуренко в Загально-Селянській Спілці, інженер Олександр Коваленко й матрос Опанас Матюшенко на „Потемкін“-ї, екіпаж котрого складав ся майже виключно з Українців і то в значній мірі національно свідомих.

Тож хоч у багатьох випадках і місцях події розвивалися без участі національно-українських партій, або навіть елементів, то все ж еволюція народної думки на Україні, викликана великою російською революцією, підготовила ґрунт для пізнішого засіву української свідомості.

Ми знаємо, які великі надії звязувано в Росії з революцією. Здавалося, що старий лад пішов уже в непамять, а на руїнах його зацвіте нове життя, з усякого погляду вільніше й користніше для широких народніх мас. Зокрема й Українці сподівалися здійснення своїх віковічних ідеалів — політичної й національної волі рідного краю, — уявляючи їх відповідно до сучасного положення укр. народу в формі повної автономії України.

Надії ці не справдилися, — ворог показав ся міцнішим, ніж думалося, й опамятивши ся сквалено забрав ся відбирати назад і ті невеликі уступки, які встиг видерти у нього в хвилині його слабости й очамріння революційний народ. Але всього годі було відобрести і те, що лишилося, все ж таки дало українству змогу виявляти себе далеко ширше, ніж передтим, коли не в області політичній, то бодай в області культурно-національній.

◆ Здобутки революції.

Українська преса. Найважнішим здобутком революційного періоду, здобутком, що вдержало ся і в часи реакції, був упадок варварського закону 1876 р. Формально не скасований упав він в кінці 1905 р. разом з іншими скаменіlostями старого режіму під ударами революційної бурі. Українське друковане слово дістало таким чином давно бажану свободу. Випрацьовані на підставі маніфесту 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. нові правила що до преси і взагалі друку не згадували вже про обмеження українського слова. З цього й поспішили скористати ся Укра-

їнці. Скірзь починають з'являти ся українські часописи, здобуваючи собі дорогу до народної маси. Першою ластівкою був „Хлібороб“, що заходом місцевої української громади почав виходити „явочним порядком“ в Лубнях Полт. губ. ще перед появою згаданих вище правил що до друку. „Хлібороб“ правда швидко (на 5-м числі) упав в боротьбі з місцевою адміністрацією, заохоченою холодними повівами з півночі, але

Редакція й найближі співробітники газ. „Рада“.

Від ліва на право: горішній ряд: М. Гехтер, П. Понятенко, за ним (найвище) М. Вороний, далі М. Павловський, П. Гай(ченко), П. Майорський, С. Васильченко, О. Олесь (Кандиба); долішній ряд: А. Вечерницький, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Евген Чикаленко (в самій середині), відомий український діяч, автор численних популярних брошур, далі Г. Шерстюк, С. Фремов, Ф. Матушевський.

поява його була все-ж таки епохальною. Се-ж бо була перша українська часопись на Україні відколи світ-світом! Живо і талановито редактований „Хлібороб“ зробив величезне враження перед української людності. Коло видання його заслужила ся відома патріотична українська сім'я Шеметів, головно велими заслужених в новійшім українськім руху Володимира Шемета. По „Хліборобі“ повстас в кінці 1905 р. укр. тижневник „Рідний Край“ у Полтаві заходом місцевої укр. гро-

4*

мади, головно передчасно помершого трагічною смертю відомого укр. діяча адвоката Миколи Дмитрієва. Була се також гарно, приступно й цікаво редакторана часопись, що мимо ріжних пригод з боку „незалежних обставин“ дожила до наших днів. Нарешті в 1906 р. повстає цілий ряд українських часописей в ріжних кутках України і навіть далеко за її межами, в столицях держави. Найважнішою з поміж них була безперечно „Громадська Думка“ в Київі — одинока українська щоденна газета, що пізніше аж до самого вибуху війни виходила під назвою „Рада“. Крім „Громадської Думки“ почав виходити в Київі місячник „Нова Громада“ під редакцією Б. Гріченка.

В 1907-м році заступив його місце відомий поважний журнал „Літературно-Науковий Вістник“, видаваний досі у Львові. Перенесено його у Київ за почином проф. М. Грушевського, котрий бояв ся, щоб повстання окремих літературних органів на рос. Україні, особливо в початках укр. журналістики, не довело до небажаного сепаратизму ще й в області літературній роздлених і без того політичним кордоном обох частин нашої несвоєї землі та не справило розвиток літературної мови тут і там на ріжні дороги. „Літературно-Наук. Вістник“, що ще у львівськім своїм періоді багато причинив ся до обеднання наших земель по оба боки історичної прірви — бодай в області національно-культурній — стає відтепер признаним всеукраїнським органом і обеднує на своїх сторінках письменників з усіх сторін соборної України.

Крім згаданих часописей в 1906 р. виходило в ріжних містах України ще кілька інших, але невдовзі одні з них впали чи то з причини недоброго редактування чи то з недостачі піддержки з боку громадянства, котрому ще не під силу було видергати кілька часописей, другі закрив уряд. До останніх належали досить цікаво ведені соціал-демократичні часописі „Вільна Україна“ в Петербурзі й популярна газетка „Боротьба“ у Київі, котрих вийшло ледів кілька чисел. В 1907 р. заступив їх тижневник „Слово“, який виходив до половини 1909 р., коли не рахувати видаваного Полтавським Комітетом УСДРП.

в початку 1907 р. у власній таємній друкарні нелегального „Соціал-Демократа“.

В 1906 же році зробили Українці спробу поставити також інформаційний журнал у росийській мові. Се був „Украинскій Вѣстникъ“, видаваний у Петербурзі. Призначений для познайомлення широких кругів росийського громадянства з українською справою, він положив численні заслуги в сім напрямі. Ale на жаль „Укр. Вѣстникъ“ не довго пережив першу Державну Думу, органом української громади котрої він до певної міри був, упавши наслідком ріжких трудностей, з котрими довелося йому бороти ся. Пізніше (1912 р.) його ролю перевняла далеко щасливійша „Украинская Жизнь“ у Москві, яка виходить і досі, сповнюючи ті самі важні задачі, що й наші заграницні органи на європейських мовах — задачі інформування чужих про українську справу й обстоювання та пропаганди української ідеї, українських змагань. З цього погляду „Украинская Жизнь“ (а перед нею „Украинскій Вѣстникъ“) має тим більше значення, що будучи доступна мовою нашим зросійщеним землякам, будить в них прислану українську думку й допомагає їм стати свідомими синами рідного краю.

По сих перших кроках пішли дальші, щасливійші; діло розвивалося рівномірно з загально-національним поступом і настільки успішно, що вже за кілька років, перед вибухом світової війни ми вже мали кільканадцять часописей, нечислення тих, що в межичасі мусіли спинити ся головно завдяки урядовим переслідуванням.* Се не так мало, як взяти під

* Ось їх реєстр: одна щоденна газета „Рада“ (демократ.-радик. напр.); п'ять поважних місячників, всі у Київі: 1. „Літ.-Наук. Вістник“ (дем.-радик. напр.); 2. „Українська Хата“ (від р. 1909-го, орган молодої течії в укр. громадянстві без виразної партійної фізіономії, але з виразним радикально-національним напрямом, головно в статтях талановитого публіциста М. Сріблянського); 3. „Світло“ — від р. 1910-го, часопись присвячена укр. шкільництву і взагалі педагогічним справам; 4. „Дзвін“ (від р. 1913-го, журнал соціал-демократичного напряму); 5. „Світло“ теж від р. 1913-го — ілюстрований місячник українського мистецтва; два наукові органи: „Записки Українського Наукового Товариства у Київі“ (від р. 1908-го, вийшло досі кільканадцять томів) і популярніший орган того самого Товариства „Україна“ (від р. 1914, вих. раз на 3 місяці); вісім популярних часописей: два тижневники „Світова

увагу, що досі на Україні нема рідної школи. Про се треба памятати, коли порівнюватимемо число часописей і їх накладу з числом української людності. Дивно тут не те, що їх так мало, а скоріше те, що серед незвичайно тяжких умов укр. життя в Росії є усеж таки стільки українських часописей і то несогірших!

Се добрий знак — показчик не слабости нашої, а навпаки — сили, свідоцтво того, що в інших обставинах ми скоро надолужимо всії недостачі, спричинені минулою недолею. Яке значінне має українська преса для нашої справи, нема що довго розводити ся — в теперішніх умовах се сливе одинокий спосіб проводити українську думку в народні маси, організу-

Зірница" (від р. 1906-го, виходила спочатку в Могилеві на Поділлю, далі в Київ) і "Маяк" (від 1913 р., у Київ), два півмісячники: "Дніпрові Хвили" (в Катеринославі від р. 1911) і "Житте і Знаннє" (в Полтаві, від р. 1913), два місячники: "Рідний Край" (популярний тижневник перенесений в 1908 р. з Полтави у Київ і згодом переміщений у місячник) і додаток до нього для дітей під заг. "Молода Україна" (від р. 1908-го), дві популярні економічні й кооперативні часописі: "Рілля" (від р. 1911-го, замість давнішої видаваного "Українського Бжильництва") й "Наша Кооперація" (від р. 1913-го) — обидві у Київ, вих. що два тижні. Крім цього треба згадати ще неперіодичний орган укр. студента "Український Студент" у Петербурзі. Разом 17 часописей. Як бачимо, укр. преса була досить численна і ріжнородна.

Поза тим цілий ряд часописей на Україні, видаваних по росийськи (головно земствами або сільсько-гospодарськими і кооперативними товариствами) містив досить правильно, не раз пів-на-пів, українські статті, як от "Муравейникъ-Комашня" (кооперативна часопись у Київ), "Хлібороб" (орган Сільсько-гospодарського Т-ва у Харкові), "Вѣстникъ Золотношского Сельско Хоз. Общества", "Газета Гадацкаго Земства", "Полтавская Земская Газета", журнал "Огни" в Київ і багато інших, котрі тут годі вичисляти.

З українських часописей, котрі виходили перед 1914-м роком і спинилися з різних причин, годить ся згадати: "Кievskую Старину", що скінчила своє многозаслужене існування в 1906 р., перемінившись в 1907 р. на "Україну" яка виходила лише рік, "Добру Пораду" — популярну часопись, видавану в 1906 р. у Катеринославі й закриту адміністрацією (вийшло лише кілька чисел), гумористичний журнал "Шершень", який виходив 1906 р. у Київ, тижневник "Сніп" у Харкові 1912 р., досить близький до напряму Н. У. П. та "Село" (1909—1910 рр.) його продовжене "Засів" (1911—1912 рр.) — дуже гарно редактовані популярні часописі для селянства, які мусіли спинити ся та-кож через урядові переслідування. Крім них було ще кілька, але виходили вони недовго і не мали особливого інтересу, тому про них не згадуємо.

вати їх довкруги національного ідеалу. І українська преса со-
вісно сповнювала тяжке завдання, покладене на неї життєм,

Редакція газети „Слово“.

(В. Садовський; С. Петлюра, тепер редактор „Української Жизні“; М. Порш
видатний укр. діяч, автор талановитих розвідок про автономію України;
Я. Міхура).

багато зробивши для поширення укр. самосвідомості по всіх
кутках широкої України. Завдяки їй розвиток української

справи посунув ся нечувано багато в порівненню з часами панування ганебної памяти закону 1876 року.

Товариства. Визволивши українське друковане слово, дала революція Українцям також змогу мати й свої легальні національні організації. На підставі нових правил що до товаристств засновують ся по всіх усюдах українські громадські й просвітні товариства — „Клуби“ (Громади) і „Просвіти“.

Здебільшого і „Клуби“ й „Просвіти“ мають однакові завдання — єднати місцевих Українців і допомагати їм жити рідним національним життям. Як „Просвіти“, так і „Клуби“ уряджують вечорниці і інші забави, читання, вистави, відчiti, тримають бібліотеки, то що. „Просвіти“ крім того видають книжки, уряджують читальні. Першу „Просвіту“ засновано в Одесі ще при кінці 1905 року, в 1906 р. повстали „Просвіти“ в Київі, Катеринославі (з кількома філіями на селах: в с. Амурі, Криничках, Мануйлівці, Діївці, Запоріжжу, Перещепині), Чернігові (філія в Ніжині і Козельці), Житомирі, Катеринодарі (з 15 філіями — в Майкопі, Темрюці й 13 козачих станицях), Камянці Подільськім (філія в Могилеві і в с. Печерах та 5 бібліотек-читалень по інших селах), 1907 р. в Новочеркаську, Мелітополі, Миколаєві над Чорним морем, в Грубешові (і читальня в с. Кобилинах) на Холмщині, в Сідлеці. Повстали „Просвіти“ навіть в Баку й далекім Владивостоці і безшеречно укрили-б густою сіткою цілу Україну, як би не перешкоди спочатку з боку місцевої адміністрації, котра не допустила напр. до засновання „Просвіт“ на Полтавщині й Київщині, а далі й виразний антиукраїнський курс з гори, з Петербургу.

Розвитку „Просвіт“ і поширенню їх діяльності по селах поставлено непереможні перепони. Могутній „зась“ нераз на самих початках переривав успішну й плідну роботу, закриваючи товариства, або унеможливляючи їхню діяльність ріжними засобами адміністраційного „усмотрення“. Та не зважаючи на се „Просвіти“ проявили дуже енергії і встигли зробити чимало для народу. З поміж них заслужила

ся особливо київська „Просвіта“, що видала кілька десять дуже гарних і популярних книжочок, зібрала велику бібліотеку, уряджувала читання на передмістях Києва і т. д.

Багато заслуг має також катеринославська „Просвіта“ для поширення укр. свідомості в Степовій Україні. Добре розвивалися й працювали також її сільські філії, особливо „Просвіта“ у с. Мануйлівці, де в 1910 р. побудовано навіть власний дім.

Інші „Просвіти“ мали здебільшого характер літературно-артистичних товариств, або й по просту касинів — на взір „Бесід“ у Галичині, займаючи ся головно виставами та вечорницями. Ще діяльність одеської „Просвіти“ — взагалі досить жива — мала трохи ширший закрій. Заслуга сеї „Просвіти“ головно коло освідомлення місцевої інтелігенції. По за виставами й вечорницями часто уряджувала од. „Просвіта“ ріжні виклади; пару з них видала вона й друком. Деякі знов „Просвіти“ під обухом адміністрації не годні були як слід розвинуті ся, як от чернігівська „Просвіта“, котрій місцеві влади просто життя не давали.

Рівночасно з „Просвітами“ почали засновувати ся й „Клуби“, що мали на увазі товариське гуртування місцевих Українців. Звичайно в них гуртували ся старі „Громади“, що давнійше провадили потаємне життя. Українські клуби почалися в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, навіть геть по за Україною — в Петербурзі, Варшаві, Ризі. Ширшому розвиткови їх також стоять на перешкоді урядові утиски. Подекуди не дозволено заснувати клубів, як от у Москві, а до існуючих адміністрація чіпляється з якої-будь причини. Київський клуб напр. закрито р. 1912 за виписуванне американської „Свободи“, хоч сю часопись пропускала до Росії цензура. Правда незабаром дозволено відкрити сей клуб і заново під благонадійною назвою „Родина“, котру можна читати й на московський і на укр. лад, але й „Родина“ ввесь час беть ся з адміністраційною самоволею. Клуби також мають чималі заслуги в розвитку укр. свідомості, гуртуючи земляків, особливо на далекій чужині, й призначаючи їх до свого, українського.

Крім Клубів і Просвіт засновують ся й інші товариства — ріжні драматичні або музикальні гуртки, як от напр. „Гурток аматорів укр. драматичного мистецтва в Бахмуті“, то що. Такого роду товариств є більше. З-поміж них виріжняють ся особливо „Кобзарь“ у Москві й „Боян“ у Полтаві (заснов. 1911 р.).

Повстають легальні укр. організації й по вищих школах держави під покровом широкої університетської автономії, яка дозволяла закладати ріжні студентські організації, очевидно лише наукового або товариського характеру. Давнійші тайні або напівтайні (в роках революції) укр. студентські „Громади“ тепер легалізують ся й провадять свою корисну діяльність відкрито. Се дає їм, розуміється ся, змогу поставити роботу ширше. При громадах повстають укр. бібліотеки, організують ся реферати і т. д. При них або окремо повстають також „гуртки самоосвіти“ або так зв. „Гуртки українознавства“ — наукові гуртки для студіювання укр. дисциплін або котроїсь з них. Рамки громад теж розширяють ся.

Громади завязують ся по всіх можливих вищих наукових заведеннях — на університетах, вищих жіночих курсах, ріжного рода технічних і агрономічних інститутах, комерційних школах, то що. Мабуть не було міста з вищою школою, де-б не будо такої громади, тайної або легально-істнущої. Легалізовані громади мали власне приміщення в своїй школі, де уряджували свої збори, відчити, читання, держали книгодібні, то-що. Коли зі зростом реакції почала ся нагінка на автономію вищого шкільництва, довело ся деяким громадам знов переходити у підземелле, особливо там, де шкільне начальство або куратор округи хотіли догодити міністерству.

Виніці треба згадати „Українське Наукове Товариство у Київі“, засноване 1907 р. з ініціативи проф. М. Грушевського. Воно ставить свою метою розвивати українську науку і досі вже багато зробило на сім полі, — згуртувало цілий ряд учених, — деякі з них доперва в нім почали працювати як українські вчені, — урядило ряд викладів, видає два органи, згадані вже вище „Записки“ і „Україну“, й випу-

стило кілька „Збірників“ спеціальних праць ріжних своїх секцій (лікарської, технічної, то що). В працях Товариства беруть участь не лише наші вчені, але й члінні наукові сили чужих народів.¹ При Товаристві почали організувати ся бібліотека і музей. Основанне „Укр. Наукового Товариства“ має велике моральне значення, свідчучи виразно, що укр. рух не є якийсь провінціально-літературний рух, а змагає до верхів національного розвитку.

Видавництва. Зріст українства велико збільшив попит на укр. книжку і се вкуні здалеко вільнішими, як колись, умовами, користно вплинуло на розвій української книжної справи. Крім старих видавничих фірм, що (як от напр. „Вік“) продовжують далі свою корисну діяльність, повстає цілий ряд нових: революційні „Боротьба“ і „Праця“, що видавали в 1906 р. книжки революційного змісту і незабаром мусіли зникнути з поверхні життя, „Ранок“, заслуга котрого головно у виданню деяких популярних брошуру Драгоманова, „Шлях“, „Дзвін“, „Лан“, „Український Учитель“, „Час“ та інші. Деякі з них розвинулися у поважні видавничі фірми й встигли видати багато гарних і корисних книжок, як от популярні видавництва „Час“ і „Лан“, або видавництво педагогічне „Український Учитель“. Сі видавництва сотворили й так потрібну у нас літературу для дітей.

Поруч з ними треба згадати й львівську „Українсько-руську видавничу Спілку“. Ся широкозвістна й велими заслужена перед укр. культурою фірма, користаючи з змінених умов, перенесла центр свого видавництва на Україну й видала у Київі цілий ряд добрих книжок. Також і друге галицьке товариство — „Товариство прихильників укр. науки, штуки і літератури“ проявило себе у нас добірним видаванням гарних річей — оригінальних і перекладних.

Крім них визначне місце займає київська „Просвіта“, але діяльність її, як відомо, була брутально перервана в 1910 році.

Багато книжок виходить і в приватнім накладі (як от видавництва Є. Череповського, В. Яковенка й ін.), або коштом

громадських організацій і установ (земства, кооперативи, то-що). Українські книжки видають й деякі рос. фірми, як от напр. Ситін і ин., особливо лубочники (Губанов, Коновалова і ин.), що найкраще свідчить про попит за укр. книжкою, бо чужинці не стали-б займати ся видаваннем собі на втрату.

Книгарні. Книжний ринок зростає тепер незвичайно швидко. Коли давніше була одинока на цілу Україну укр. книгарня у Київі — книгарня так зв. Старої Громади під фірмою ред. „Київської Старини“, то тепер у кождім більшім місті на Україні, а часто навіть у повітовім місті можна знайти українську книгарню. В самім Київі є три укр. книгарні — „Укр. книгарня“ (давніша „К. Старини“), книгарня „Часу“ й книгарня ред. „Літ. Наук. Вістника“. Крім того ще приватна книгарня Череповського є властиво українською книгарнею.

Позатим маємо укр. книгарні у Полтаві, Харкові, Житомирі, Катеринославі, Катеринодарі, Одесі, навіть у Єлисаветті, Ніжині, Василькові, Охтирці і т. д. Є укр. книгарня і в далекім Петербурзі. Крім того укр. книжки можна дістати і по росийських книгарнях.

Політичний рух.

Українські Громади в І-й і ІІ-й Державній Думі.

Революційні роки 1905—1907 були часом найбільше жвавої й рухливої політичної діяльності рос. Українців. Від важно, не в'язучи ся нічим, ділали революційні партії, майже шокинувши підземелля й конспірації. Ліберали також не покладали рук, користаючи зі „свобід“, з котрих особливо змога вільно користати з рідної преси, взагалі з рідного друкованого слова велико причинила ся до успіхів української пропаганди.

Як уже згадувано вище, головною політичною точкою сей пропаганди була автономія України, для котрої всі партії працювали в міру своїх сил, ширячи ідеї її і устно на всякого рода легальних і нелегальних зборах, і при помочі друкова-

ного слова — газет, брошуру, легальних відозв і нелегальних прокламацій.

Досить енергійну агітаційну діяльність розвинула Укр. демократично-радикальна партія перед виборами до 1-ої Державної Думи, виставляючи в багатьох місцях (особливо на Полтавщині) своїх кандидатів, або підпираючи кандидатів російських кадетів, оскільки вони заявлялися за головними українськими постулатами. (Укр. революційні партії, як взагалі всі ліві партії в Росії, стояли тоді за бойкотом Думи).

Ся діяльність могла незабаром святкувати такий правдивий політичний успіх, як основання Української Громади в Державній Думі. Успіх сей мусимо назвати тим більшим, як що зважимо на умови українського життя в Росії. Все ж таки, хоч як ії широка й рухлива була діяльність укр. партій, вона не годна була обійтися однаково інтенсивно цілу Україну.

Як офіційальні українські кандидати пройшли в Думу такі визначні укр. діячі, як Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, Микола Біляшевський, здебільшого як спільні кандидати УДРП і кадетів. Але таку систематичну виборчу кампанію з виставлюванням власних кандидатів не скрізь було можливо перевести. В багатьох місцях, особливо по селах, народ був ще замало обзнайомлений з українськими справами, або й зовсім несвідомий і, вибираючи послів, не все зважав на їх національну думку. Селяни вибирали передовсім селян, „своїх“ людей, котрі-б заступали їх інтереси, головно земельні. Виборчий закон досить сприяв селянству, — бо уряд сподівався, що селянські посли будуть консервативніші, аніж посли від інших станів, тож в Думу попало багато селянських послів, але були вони настроєні досить радикально і то не лише в земельних справах.

Серед них знайшлося багато свідомих Українців, інтелігентних селян, що тішилися довіrem своїх виборців, як от напр. Онацький, Грабовецький, Вировий, Зубченко, Рудченко й інші.

При їх помочі Шраг і товариші зорганізували українську посолську групу — Український Парламентський

Клюб, — до котрого почало вписувати ся багато послів-селян з України. Приступив до сеї групи й дехто з тих

Основники Української Громади в 1-й Думі.

В горі: М. Онацький, В. Шемет, П. Чижевський.
В долині: А. Вязлов, І. Шрай, Г. Зубченко.

земляків, що досі виступали більше як Росіяне, ніж як Українці, — тепер вони порозуміли свої обовязки перед рідним краєм й рішили стати в обороні його прав. Серед них були такі визначні постаті, як проф. Максим Ковалевський, барон

Штейнгель, чернігівський земський діяч Свечін, полтавський Присецький і інші.

Основники Української Громади в 2-й Думі.

В горі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов.

В долині: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайлло.

Се очевидно не могло не збільшити поваги української думської громади. На жаль Дума не довго проіснувала — всього 72 дні (від 27. IV до 7. VII), тож поки склала ся Громада, їй вже не зостало ся часу на діяльність.

Але багато значив уже сам факт засновання Громади. Він виразно, на цілий світ проголосив, що Україна чує себе окремою нацією й домагається свого права. Чужинці побачили, перше, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалі росийська держава се не якась національна держава, а держава національностей. Для самого українського руху існування Громади мало велике агітаційне значіння.

Число членів Громади що-раз зростало. Можна було сподівати ся, що проживі Дума довше, до неї пристало-б ще більше депутатів з України. При розвязанню Думи числила Громада 44 членів.

Маючи приклад 1-ої Громади легше вже було засновувати Громаду в 2-ої Думі, куди також багато пройшло свідомих елементів з України. На сей раз ліві партії взяли участь у виборах, тому 2-а Громада відзначала ся більшим суспільним радикалізмом, як перша. Більшість її членів поділяла погляди трудовиків і належала одночасно до думської Трудової Групи. Однаке на практиці скоро показали ся недогоди такого сидження між двома стільцями — раз, що се забирало у депутатів багато часу, бо треба було працювати й там і там, ходити й на збори Громади і до Трудової Групи, а друге — найголовнійше, се не задоволяло і обидві сторони.

Серед трудовиків були люди, котрим не до смаку були домагання їх товаришів Українців, українські національні змагання були їм чужі, або й просто немилі. А знов на Україні хотіли бачити Громаду цілком незалежною й самостійною. Звідти йшли протести проти належання громадян до Трудової Групи. Се примусило Громаду виступити з трудової фракції.

Не багато встигла зробити й ся укр. громада, бо невдовзі уряд розігнав знову й 2-у Думу (вона проживотіла всього 103 дні, від 20. II до 3. VI 1907 р.), але все ж лишила вона більший слід, ніж першодумська громада.

Встигши швидше зорганізувати ся (перші збори її відбули ся вже 4. III), вона й швидче розпочала свою роботу. В сїй роботі дуже помічна була їй її власна часопись „Рідна Справа. — Вісти з Думи“, перше число котрої вийшло 12.IV.

Через сей орган Громада завжди була в зв'язку з Україною, знала, чого там від неї домагають ся, а знов, з свого боку давала про себе знати. В „Рідній Справі“ друкувалися промови членів Громади, містилися її заяви, то що. Газета була добре й зрозуміло редакторана й тішила ся великими симпатіями серед українського селянства.

В основу своєї діяльності Громади покладала програму укр. демократично-радикальної партії, але представляла властиво ліве крило її, домагаючи ся в області земельних відносин примусового відібрания всіх земель понад трудову норму в укр. „краєвий фонд“, з котрого могли користати лише ті, що прикладають до землі свою працю; в робітничій справі Громада обстоювала 8-годинний день, і т. д. В області політичній Громада стояла за автономію України. Дуже ясно виложена програма Громади в її декларації по уконституованню і в заяві з приводу виступу з Трудової Фракції, оголошених у „Рідній Справі“. Звідси-ж довідуємо ся й про роботу й заходи Громади в Думі. Громада опрацювала проекти законів, котрі мала предложить Думі, — про автономію України, про місцеву самоврядувану, про мову в школі, суді, церкві і т. д., а тим часом в біжучій думській роботі й дебатах не пропускала випадку, щоб недвозначно зазначити своє українське становище. Так, до внесеного міністерством законопроекту про народну освіту, Громада додала важні поправки, домагаючи ся, щоб дітей учені рідною мовою, а для сього, щоб 1) зараз заведено курси укр. мови, літератури й історії для учителів, 2) щоб укр. мову як предмет заведено по учительських семинаріях на Україні, 3) щоб у київськім, харківськім і одеськім університеті заведено катедри укр. мови, літератури та історії.

Громада мала називу „Українська Думська Громада“ й налічувала 47 членів. Безперечно, коли-б Дума жила довше, їх було значно більше. Ось імена найбільш визначних її членів: о. А. Гриневич, Н. Довгоолов, С. Нечитайло, М. Рубіс, Е. Сайко, В. Хвіст. Все імена молоді, перед тим мало відомі. З провідників 1-ої укр. Громади до 2-ої Думи

* Передруковані у „Літ. Наук. Вістн.“ 1907, кн. 7.

ніхто не попав, утративши виборчі права за участь у виборській конференції.

По розгоні 2-ої Думи багато з наших послів також опинилося в тюрмі й на засланню. Деято з них, напр. Хвіст, так там і загинули.

Партії. Як уже вище згадувано, в 1905—1907 рр. виявили укр. політичні партії дуже живу й енергійну діяльність. Перед вели між ними, як і давнійше, соціал-демократи (УСДРП. та Спілка) і демократ-радикали. Останні мали в тім часі змогу ділати цілком відкрито. Опираючи ся на місцеві „громади“ дем.-радикали встигли доволі швидко зорганізувати свою партію й поширити свій вплив на Україні. Слабою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором обєдналося майже все свідоме укр. громадянство з вітком соц.-демократів. Тож серед укр. демократ-радикалів можна було знайти людей і дуже радикально, а то й соціалістично настроєних і навпаки, людей досить уміркованих.

Се, розуміється, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим переглядом і перероблюванням програми. Але ся широкість рамок партії мала й свою додатну сторону — завдяки їй багато елементів, що інакше стояли-б осторонь, втягнулися в організоване укр. життя. Се значно змінило й поширило українську пропаганду. Згодом, розуміється ся, партія росколола ся-б на дві, або й три частини: праву — умірковану, центр — близький до кадетів і ліву — з нахилом до народніх соціалістів або трудовиків. Але реакція перепинила сю природну еволюцію партії.

Укр. демократ-радикали відограли визначну роль в українськім життю, — культурнім і політичнім. Вони розвинули успішну діяльність під час виборів до 1-ої й 2-ої Думи, куди встигли провести своїх кандидатів. Укр. Громади в Думах стояли на програмі УДРП. В культурнім життю під впливом або в руках укр. демократ-радикалів стояла сливе вся преса і взагалі видавництва, всякі культурні інституції, як Просвіти, Клуби, то що.

В політиці УДРП. тримала ся більше-менше програми й тактики рос. кадетів, з котрими часто йшла рука в руку, — деякі члени її належали рівночасно й до кадетських організацій. Більшість партії була однаке настроена значно радикальніше, ніж кадети, бо склад УДРП. був далеко демократичніший, ніж склад рос. конституційно-демократичної партії.

Так само широко розсунули ся у сі революційні роки й рампі соціал-демократичних організацій, куди пішло багато й таких елементів, що, не бувши властиво соціал-демократами, були настроєні надто революційно, щоб пристати до інших укр. партій. Природна еволюція й тут багато змінила-б й довела-б врешті до якоїсь одностайності.

УСДРП. стояла вже на сій дорозі.

Партія щораз більше переймала ся соціал-демократичним духом, переносячи поволі центр своєї уваги й діяльності до міста й закладаючи свої організації серед міського пролетаріату, — фабричних і заводських робітників та ремісників. З бігом часу партія перемінила ся-б у чисто-пролетарську на взір західно-европейських соціал-демократій. Переход УСДРП. до міста має безперечну вагу і з погляду національного, бо разом з пролетарською свідомістю будила вона серед робітництва й свідомість національну. Під час виборів до 2-ої Думи обидві укр. соціал-демократичні групи розвинули інтенсивну агітацію, котра увінчала ся значним успіхом.

Найбільше пощастило Спілці, котра провела у Думу аж шість своїх кандидатів. Все се були посли з Київщини. В Думі пристали вони до соціал-демократичної фракції і з розгоном її розділили їх участь. Від УСДРП. пройшов Вовчинський, котрий і в Думі признавав ся до УСДРП.

Варто згадати, що УСДРП. зробила заходи утворити укр. соц.-демократичну фракцію в Думі. Плодом сих заходів була між іншим часопись „Наша Дума“, видавана заходом петербурзької групи УСДРП. Алè хоч до сих заходів прихильяв ся дехто й з поміж радикальніше настроєних членів укр. дум-

5*

ської громади, вони не ввічали ся успіхом, — газету заборонено вже на 2-м числі, а незабаром розігнано й саму Думу.

Діяльністю укр. лібералів і соціал-демократів властивої вичерпувало ся укр. політичне життя. Інші партії або знаходили ся ще в періоді формування, або взагалі були малочисельні й маловпливові. Так, про Н. У. П. можна лише сказати те, що відбула вона в 1907 р. свій з'їзд і більш нічого. Українські соціалісти-революціонери щойно народжувалися. Правда, вони відбули свій перший з'їзд (також у 1907 р.), але програми не встигли випрацювати і властиво не зложилися в партію, або краще сказати, вже не мали часу на се, бо невдовзі все знищила реакція. Основи для укр. селянської соціалістичної партії безперечно були, були почасти й відповідні елементи як в існуючих уже партіях, так і поза ними. Так, серед членів 2-ої Думської Громади були люди, що нахилялися своїм світоглядом до соціалістів революціонерів, — як от. напр. Хвіст, що вважав себе за українського ес-ера. Між інтелігенцією, надто студентством і народним учительством, взагалі було чимало симпатиків укр. соц.-рев. партії.

Се особливо можна сказати про радикальніших членів Укр. Дем. Рад. Партії, що робили в революційні часи проби заснувати „Всеукраїнську Селянську Спілку“.

В заснованій в 1906—1907 р. „Всеукраїнській Учительській Спілці“ укр. соц.-революціонери також мали свої звязки.

Поза соц.-революціонерами можна згадати ще „Оборону України“, організацію, котра повстала в революційні роки і ставляла собі революційно-мілітарні цілі, щось в роді як ірландські Sinn-Fein'и. На жаль діяльність організації звела ся здебільшою до анархістичних виступів (експропріяції) і не мала того значення, якого сподівалися її основники і яке вона дійсно могла би мати. В 1908 р. організація розвязала ся, а її члени пристали до укр. ес-ерів. Свою діяльність „Оборонці“ проявляли головно на Чернігівщині. Основателем „Оборони“ був Віктор Чеховський, що погиб у сій світовій війні, проливаючи свою „кров добру, не чорну“ не за Україну, а за її ката.

Від Оборонців, серед котрих знаходимо типових максималістів, можемо перейти до чистих анархістів. Се була найслабша, може, група серед нашого громадянства, — цілком непомітна на поверхні укр. життя. Згадуємо про неї тому лише, що група „українських анархістів“ таки була й досі офіційно існує, як прищіпка до своїх росийсько-жидівських товаришів.

Так само непомітні були у нас і їх антиподи — укр. консерватисти. Не можна сказати, щоб їх цілком не було, але зорганізовано вони не виступали. Замало для цього було їх і до того розсипані були вони по всіх усюдах. Не раз, як уже ми згадували вище, вони присусіжували ся до ріжного роду „правих“ рос. організацій — до октабристів, або до партії „правового порядку“. На свій спосіб „свідомих“ Українців можна було подибати часом і в „Союзі Русского Народа“. Можна думати, що з часом повстане на Україні й своя сильна консервативна партія. Для неї у всякім разі підстави є. Перед революцією укр. ідея знаходила напр. ґрунт серед поміщицтва, навіть досить заможного, але виступ укр. лівих партій здалеко йдучими аграрними вимогами наполохав їх, українство в їх очах стало однозначне з революцією, з „безмезним“ поділом землі і таке інше. Загрожені в своїх клясових інтересах вони почули себе близькими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу.

Тільки одиниці можуть знести ся понад клясовий егоїзм, а не цілий шар. Тож цілком зрозуміле, що майже все, що є захованчого (охранительного) на Україні, стоїть по-за укр. табором, адже скрізь сей елемент надто користає з держави (поміщіцтво, купецтво, то що), або надто залежить від уряду, як от чиновництво, духовенство, щоб рвати з ним. Але еволюція українського життя мусить привести до цілковитої українізації всіх станів і шарів на Україні, до витворення здіференціонованого укр. громадянства.

Рік 1907-й був останнім роком живішого політичного життя на Україні, котре чим далі все більше завмирає під

холодним повітом з півночі, хоч цілком і не ослабає ніколи. В сім році відбулися ще з'їзди слив всіх головних українських партій — черговий з'їзд УДРП., 3-й з'їзд УСРДП. (розважав головно справу злучення з РСДРП), а також згадані вище Н. У. П. і Укр. Соц.-Рев., а вже від 1908 р. партійне життя глухне.

Участь в виборах до 3-ої Думи була останнім проявлом цього життя. І УДРП і УСРДП взяли доволі енергійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи заздалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу Українці не змогли перевести.

Замах довершений 3-го червня Столипіним, усунув тим самим з Думи свідоме українство, що черпало свою силу в демократії. Новий виборчий закон дав перевагу при виборах у привілейованих станам. Наскільки велика була ся перевага у привілейованих правиборців (великих поміщиків, домовласників тощо) над селянами видно з пари прикладів: від Полтавщини на 117 чоловіка перших було лише 38 селян, від Херсонщини на 90 — припадало 33, і т. д. Давнійше селянських виборців було більше і що до числа і що до процентного відношення, тепер навідворіт.

Коли давнійше від 8 головних укр. губерній (волинськ., катерин., київськ., подільськ., полт., харк., херсонськ., черніг.) правиборців селян було 465, а робітників 39, то по закону 3-го червня селян стало на половину менше: 235, робітників 24.

Третя Дума була вже чорна. Політичне оживлення бурливих літ змінилося бенкетом реакції в супроводі грандіозних політичних процесів. Українці що до цього не становили відмінки — реакція й тут сплітала дивовижні процеси, в яких до купи були перемішані представники різних укр. партій, напрямків і організацій. Багато Українців опинилося в тюрмі й на Сибірі, інші втікли за кордон, де таким способом повстала З-я еміграція, на сей раз далекочисленніша. Головний контингент її становили укр. соціал-демократи, далі есери, представників

інших партій — ледви по одному. Сій еміграції судилося відограти в укр. життю досить визначну роля.

Боротьба за укр. школу. В революційні роки справа укр. школи висунулася на перший план, звертаючи на себе загальну увагу. Справа ся, що має не лише велику культурну вагу, а й далекосягле політичне значення, перебула в ті часи певну історію, котра заслугує, щоб ми спинилися на ній окремо.

Почнемо передовсім з університетських катедр, бо ся справа почасти була переведена в життя завдяки зусиллям самої української академічної молодіжі. Ще в осені 1905 р. піднесли справу укр. катедр на своїм вічу з одного боку студенти Українці петербурзьких вищих шкіл, з другого — укр. студенти одеського університету.

В 1906 р. підносять сю справу студенти Києва. Вони скликають 16. X (ст. ст.) в університеті численне віче — спочатку тільки з самих Українців. По відповіднім рефераті віче прияло ряд резолюцій що до українізації вищої освіти на Україні і ухвалило петицію до університетського Сенату (Ради професорів) з домаганням заведення катедр з українознавства (історії України, укр. літератури, мови, тощо). Далі скликано ще ряд віч, на котрі запрошувано студентів інших народностей, щоб познайомити їх з укр. домаганнями й зedнати їх для сей справи. Серед студентства збирano підписи під укр. петицією. Зібрано понад дві тисячі підписів і передано Сенатові.

Виступ київських студентів-Українців підтримали укр. студенти інших університетів — в Одесі, Харкові, Петербурзі й Москві, а також слухачки Вищих Жіночих Курсів, як у Києві, так і по інших містах. Українське громадянство також не стояло осторонь. Ще перед тим укр. громадяне Полтави, Харкова й Чернігова звернулися до всіх трьох університетів на Україні з проσльбою заснувати укр. катедри. Тепер виступ студентів стрінув гарячий відгомін по цілім краю. Звідусль до редакцій укр. газет почали надходити листи,

в котрих представники різних верств висловлювали свою згідність з домаганнями укр. студентства та витали їх заходи.

Живу участь взяли в сім руху й „Просвіти“. Київська удавала ся до київського університету в справі українських катедр і до Української Громади в 2-й Думі з проєктою скласти й обстоювати в Думі законопроект про українізацію шкільництва на Україні. Так само і каманець-подільська „Просвіта“ звертала ся в укр. шкільних справах до думської укр. Громади і посыпала привіт київським студентам з приводу їх домагань укр. катедр. Одеська „Просвіта“ також брала участь в руху за українськими катедрами.

Сенат київського університету, більшість професорів котрого, як відомо, чорносотенна, по довгій мовчанці нарешті дав відповідь. В імені його ректор Цитович заявив, що домагання студентів не можуть бути задоволені, бо університет, мовляв, державний і державними грішми удержується.

Студенти рішили супроти того розпочати боротьбу, не зупиняючи ся перед рішучими засобами. В сій боротьбі підтримали Українців студенти інших національностей, ухваливши, що здійснення домагання укр. катедр будуть вони добивати ся хочаб і при помочі страйків.

Сенат мусів піти на деякі уступки. В осені 1907 р. на університеті почав проф. Лобода виклади з історії укр. літератури, правда по росийськи. На жіночих курсах також заведено такі виклади.

За те далеко краще пішло на харківськім і одесськім університетах, де таки в 1907—1908 шкільнім році відбувалися виклади українською мовою. До речі сказати, історично-філььогічний факультет харк. унів.-ту сам удавав ся р. 1906 до мін. нар. просвіти з проєктою про дозвіл на утворення двох катедр з укр. викладовою мовою — укр. літератури і історії. 28. IX 1907 р. відбув ся на харківськім унів. перший виклад по українськи проф. М. Сумцова з історії укр. літератури. Се було правдиве свято, на котре зібрала ся сила студентів. І пізніше, серед року на укр. виклади приїздили

студенти навіть з інших міст. В Одесі почав викладати по українській історії України приват.-доц. Олександер Грушевський ще весною 1907 року за згодою Ради професорів. Перший виклад його відбув ся 13 марта також дуже вро- чисто в присутності багатьох професорів і при переповненій аудиторії.

В Петербурзі згодив ся завести три катедри з україно-знавства (іст., літ. і мови), розуміється ся по росийськи, так зв. „Вільний Університет“ (колишні курси Лестафта), а на Вищих Жіночих Курсах почала викладати історію України відома письменниця Олександра Єфименкова. З настанням реакції пішли в нівець і українські катедри. Міністерство звернулося до харк. і одеськ. університетів з запитом, яким правом відбувають ся українські виклади. О. Грушевському уділено догану. Проф. Сумцов також мусів припинити свої укр. виклади, хоч міністерство й дало свого часу на них дозвіл.

Але й коротке існування укр. катедр відограло велику освідомлючу роль: з одного боку рух за ними причинив ся до значного поширення національної свідомості серед широких верстов укр. громадянства, з другого — допоміг укр. студентству обеднати ся й зорганізувати ся на загально-українській справі.

Українська мова в середніх і народніх школах.

Справа української народної школи завжди лежала в основі українських домагань. Вище ми згадували про рух у шкільній справі, що вилив ся в так зв. петиції „О нуждахъ укр. школы“. Рух сей однаке на згаданій петиції не спинив ся й пішов широкими кругами по всій Україні, відбивши ся голосною луною й серед самої шкільної молодіжі. Ученики учительських семінарій як будучі вчителі відважують ся подекуди посылати до комітету міністрів заяви „про потреби укр. початкової школи“. Навіть в багатьох народніх школах школярі виставляють домагання навчання укр. мовою, особливо в хліборобських школах і школах садівництва. Тут ученики піддерживають свої домагання навіть страйками, припиняючи науку. Учительство також, де може, підносить голос за укра-

їнську народню школу, — на всяких зборах, з'їздах, а особливо на так званих літніх „учительських курсах“, переходючи не раз від слова й до діла. Тут і там в багатьох народніх школах наука провадить ся по українськи „явочним порядком“. Покійні Аркас і Кропивницький завели в своїх рідних селах укр. школи. Навіть пізніше, в часах реакції в багатьох місцях відважнійші вчителі вчать по українськи, рискуючи, розуміється, свою посадою, бо коли начальство викривало таку науку, то „винуватця“ не минала кара.

Не забували Українці й про середнє шкільництво. По деяких приватних гімназіях роблено заходи навчати українських предметів. Так, завдяки заходам одеських просвітіян на се годили ся — д. Ковальчук, що вдержував протімназію для хлощів, і д. Малиновська, властителька жіночої гімназії. 11. X. 1907 р. одеський шкільний округ дозволив навіть д. Ковальчукови вчити укр. мови з виданих у Полтаві укр. підручників Базилевича і Залозного. В Камянці Под. згодила ся на укр. предмети гімназія Славутинської. Однаке з цього нічого не вийшло, бо поки справу наладжено й можна було вже вести науку, наступила реакція, котра перепинила всі заходи. Нічого не вийшло також і з заходів патріотичного подільського духовенства, на чолі котрого стояв епископ Партеній, під доглядом якого вийшов укр. переклад евангелія, зладжений ще в 60-х рр. Морачевським. На просьбу з'їзду под. духовенства, що клопотав ся про українізацію духовних шкіл на Поділлю, відповів Синод 12. X. 1907 р. указом на імя еп. Партенія, котрим дозволяв: користати українською мовою при викладах по церковних школах та завести по двокласових школах і у винницькій церковно-учительській школі науку укр. мови, але лише в пообідніх годинах, себто після звичайної науки й на „місцевий“ кошт. Та коли подільська „Просвіта“ зібрала потрібні на се гроші, властивідповіла, що „приватних грошей“ взяти вона не може. Так і не вийшло нічого з того цілого дозволу, який пізніше (в 1912 р.) був таки й зовсім скасований. Крапце справа за те стояла в Музично-драматичній школі Лисенка в Київі

і художній школі В. Розвадовського в Камянці Под., де дійсно вчено дечого по українськи. Одиночим виходом із такого не-стериального становища могло бути тільки закладання тайних укр. шкіл, як то робили Поляки й інші народи. Се була б відповідь на провокаційну політику уряду достойна нації, що себе шанує і дбає за свою будучність — молодіж.

Почасти Українці так і робили. Вчили, як уже згадувано вище, „явочним порядком“ по українськи в народніх школах, — навіть були спроби закладання дійсних тайних шкіл. Але на жаль таких спроб було надто не багато. Їх могло бути більше, не зважаючи на чуйність уряду і поліційний догляд. Як бойтися уряд такої акції з боку Українців, найкраще свідчить той факт, що в 1910 р. за статтю „Приватна діяльність“ в журналі „Світло“, в котрій по розгляді сумного положення шкільної справи на Україні вказувалося, що єдиний спосіб зарадити лихови — се своє власне приватне (себто без дозволу владетелей) шкільництво, потягнено до відповідальнosti як часопись, так і автора статті, д. Софію Русову.

Література. Ся доба знайшла в укр. літературі свого найкращого представника в особі О. Олеся. В його поезіях маємо вираз тогочасного національного піднесення,чуємо в них гарячку тих бурливих днів, прискорений живчик котрих так і беть ся, так і тріпочеться в кождім слові, в кождім вислові талановитого співця. В повних краси і сили словах звертається Олесь до рідного народу, кличучи й заклинаючи його встати зі сну, покинути байдужність і лінощі, проклясти ренегатство та йти сміло на боротьбу за свої національні права, потоптані чужою насилою. Біблійної сили набирають його виступи проти чужинець-

О. Олесь,
найвизначніший сучасний
укр. поет, — співець „краси
відродження України“.

кого гнобителя й рідного зрадництва, з'їдливо сміється він з „землячків“ і гірким стогоном відбивається в його піснях картина нашої національної недолі. Але перевага на нашім боці — й могутнім акордом ззвучить вірш поета, коли він співає про красу відродження України.

Епохальною просто подією в нашому літературному й громадському життю була поява в сім часі повного Кобзаря, виданого петербурзькими укр. товариствами під редакцією В. Доманицького. Се-ж бо вперше пішла в широкі маси нашого люду на рос. Україні могутня політична поезія великого Кобзаря, вперше вільно, на повний голос загомоніло до них огненне слово Шевченка, будачи земляків до нового життя, кличучи їх рвати наложені чужинцями кайдани й будувати свою власну хату — незалежну українську державу. Україна відразу росхопила велику книгу й треба було видавати її ще кілька разів, аж поки реакція знову не зробила її забороненим овочем.

Далі треба відмітити успішну діяльність на полі популярної літератури. Виходить цілий ряд книжок для народу — з історії України (Б. Грінченка, Гр. Коваленка й особливо М. Грушевського „Про старі часи на Україні“ й ін.), граматки й читанки й таке інше. Але найбільший розцвіт на полі українського письменства, як красного, так і наукового й науково-популярного припадає на часи реакції, коли література стала сливом одиночко-можливим проявом українського життя. Тодіж виходить і ряд прадь, початок яких сягає ще сих бурливих днів, напр. популярна „Історія України“ М. Аркаса й ін.

Реакція і українство.

Переслідування українського руху.

В занепадом визвольного руху настали для українства тяжкі часи. Коли бо й досі, за кращих часів, українство жило й зростало, так мовивши, „явочним порядком“, наперекір усяким замірам і плянам начальства, то тепер, коли власті почуда себе знову на твердім ґрунті, становище його стало зовсім скрутне.

Революція не принесла українству якого такому законних норм, які давали б правну підставу для його існування. Закони, що повстали на основі маніфесту 17 жовтня, не давали ніяких гарантій загалом жадній національності, а українській тим паче. Росийська „конституція“ не знає нічого подібного напр. до § 19 австрійських основних законів. Вона давала лише деякі дуже куці загальні горожанські „свободи“. І от не стільки опираючи ся на сім проблематичним розширенню загально-державних горожанських прав, скільки завдяки тій революційній хвилі, що своїм напором значно розсувала поставлені їй бюрократією рамки, встигли Українці в 1905—1907 рр. поробити згадані вище придбання. Придбання ці дуже сильно пхнули українство наперід й остільки його зміцнили, що воно не завмерло й пізніше, коли революційна хвиля спала і „власть знову вернула“ на полішене становище, кажучи словами Розанова. Поворіт сей, несучи за собою щораз більше скріплення реакції, найдошкульніше відбив ся саме на українстві, котре тим легше й швидчетратило свої здобутки, що не були вони йому якому такому забезпеченні правно. Се власне було в значній мірі причиною, що вже з самого початку, на другий день по маніфесті 17 жовтня, бачимо спроби обмежити Українців у користанню навіть з тих полегкостей, які він признавав усім ніби горожанам росийської держави. Незабезпеченість національних прав у сім маніфесті була причиною, що нові „горожане“ відразу були поділені на горожан 1-го і 2-го розряду. До першого належали „руsskie“, а до 2-го „інородці“. Українці попали в данім разі до категорії інородців і заняли між ними становище найменш протегованіх, а найбільш підозрілих. „Временные правила“ що до преси й товариств, які унормовували нові права „даровані“ маніфестом, ставляли росийську пресу й товариства в упривілейоване становище супроти всіх неросийських (коротший напр. речінець для реєстрації зголошених органів і організацій Губернськими Присутствіями тощо). Не вдоволяючи ся сим, власти взагалі старали ся чим можна шкодити Українцям під тою чи іншою притокою, чіпляючи ся до них коли не за те, то за інше.

„Временные правила“, не говорячи нічого про права для Українців, давали тим самим повну волю начальственному „усмотрению“ й енергічний адміністратор завсігди міг толкувати їх на нашу некористь. Один напр. не хотів пускати газети, другий не дозволяв товариств, третій дозволяв якесь товариство, але іншого, або навіть філію того самого не хотів дозволити. Вимівку, розуміється ся, все можна було знайти, але головний мотив усіх цих причинок був один — адже се українська часопись, українське товариство. Що се саме так, свідчать отсих кількох прикладів, які низше наводимо. Візьмім напр. часописії. У тім самім часі, коли скрізь по Росії без перешкоди виходили найліберальніші російські часописії (до соціал-демократичних і соц.-революційних включно) роблено перешкоди навіть далеко уміркованішим українським видавництвам. Зголосовані київськими Українцями щоденна газета „Громадське Слово“ й місячник „Нове Життя“ не були дозволені на тій підставі, що в предложеній губернським властям програмі їх стояла — страшна річ! — автономія України! Генерал-губернатор заявив, що з програми цих видань він бачить, що вони „домагатимуться переміни теперішнього державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави й перебудування її на федераційних основах, а також домагатимуться переходу землі на власність народу, які вчинки забороняють ся карним законом“. Таким чином адміністрація виключила з обговорення українською пресою найпекучіші для українства справи, хоч російська преса могла тоді вільно про них дебатувати.

Правда, потім дозволено замість недозволених часописей газету „Громадська Думка“ і журнал „Нова Громада“, з програми котрих обачні видавці, аби уникнути заборони, усунули інкриміновані уступи, але все ж-таки перше число „Громадської Думки“ було сконфісковане, не зважаючи на те, що було уложене дуже обережно. Була се свого роду осторога, бо в ній згадувало ся про українську автономію. Пізніше „Громадська Думка“ була цілком заборонена (замість неї почала зго-

дом виходити „Рада“). В Одесі бачимо те саме. Спершу градоначальник відмовляв дозволу на українські газети взагалі, посилаючи ся на старі правила з 1876 р. офіціально не скасовані, а по виході першого числа укр. газети „Народня Справа“ спинив її на весь час, поки в Одесі юсний стан, себто властиво на завсігди. Так само спинено по виході вже нових правил і першу українську газету „Хлібороб“, видавану „явочним порядком“ у Лубнях, і т. д.

На ту саму самоволю доводилося натикати ся й при заснованню товариств. Так, не дозволено „Товариство охорони могили Шевченка“, не дозволено „Просвіт“ у Полтаві й Лубнях, хоч вони вже й були по інших місцевостях на Україні, не дозволено „Просвіт“ на Київщині — в Черкасах і в Колодистому, ріднім селі покійного Василя Доманицького, хоч у самім Києві „Просвіта“ була дозволена, не дано також дозволу на філію київської „Української Книгарнії“ в Умані, київській „Просвіт“ не дозволяло давати відчiti по-за самим Київом і т. д.

Варто запамятати мотиви, які подало Полтавське Губернське Присутствіє, не згоджуючи ся на зареєстрування „Просвіт“, бо сі мотиви бачимо ми пізніше, коли зі зміцненням реакції цілком визначився антиукраїнський урядовий курс. Присутствіє відмовлялося зареєструвати Просвіту, „маючи на увазі, що ті заходи, котрими товариство хоче впливати на народ, уважають ся в теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, можуть викликати розрухи, а ще до того Малоросія становить собою частину однієї великої росийської держави і про розбудження національної й політичної самосвідомості малоруського народу у сей час не може бути й мови“. Основателі подали скаргу на цю відмову до Сенату, але вона лежала під скуном аж до рішучого столипіновського виступу проти українства, — коли, розуміється, полагодженої відмови.

Варто зазначити, що подібної тактики трималася адміністрація виключно супроти Українців — інші „інородці“ поза згаданими вище обмеженнями не стрічали в своїй діяльності таких перепон. Так само по машинному трактували ся й

істніючі вже укр. товариства й преса, котрим не вільно було робити або писати того, що дозволяло ся іншим інородчеським, не кажучи вже про чисто-російські часописі й організації. Спочатку сі утиски мотивували ся здебільшого не так боротьбою проти українського сепаратизму, як запобіганням революційним розрухам і неспокоям взагалі. Та, розуміється ся, річ не в мотивах — мотиви для російських властей не робили ніяких трудностей і в разі потреби вони орудували найбільш протилежними мотивами.

Так, у той самий час, коли українські часописи й книжки, що друкують ся в Росії, не можуть користати з привілеїв, призначених російським, і підлягають обмеженням на рівні з іншими інородческими друками, до укр. творів, друкованих за кордоном, прикладають ся, навпаки, тіж обмеження, що й до творів у російській мові.

Робить ся се при помочи свідомо-фальшивого й безправного толковання нової таможенної (митної) умови з Австро-Угорщиною, що ввійшла в життя 1-го марта нов. ст. 1906 р. На підставі сеї умови з Австрії до Росії можуть іти без усякого податку (границього мита) в сї книжки, крім друкованих по російськи, оскільки, очевидно, їх пустить цензура; натомість від російських книжок (з виїмкою лише словарів чужих мов з паралельним рос. текстом) береть ся дуже високе мита — 17 рублів з пуда, себто по карбованцю за кільо, з посилок залізничних і поштових (крім посилок під опаскою, бандеролею, за які мита не платить ся). Таке високе мита на російські книжки толкувало ся потребою охоронити російську книжну торговлю від небажаної конкуренції не звязаних літературною конвенцією заграничних видавців. В дійсності чи не головну роль відограла тут задня гадка — спинити довіз українських книжок з Галичини й тим перешкодити культурному й політичному зближенню розділених кордоном українських земель. Та як би там нії було, але скоро умова ввійшла в силу, російські власти почали накладати мита й на укр. книжки, прикриваючи ся тим, що українська мова се не якась чужа мова, а наріче російської. Українські політики по обох боках кордону піднесли

протест перед своїми правительствами, в обороні своїх безправно нарушеніх інтересів внесли скаргу до відповідних властей також і деякі видавничі фірми, які от Наукове Товариство ім. Шевченка й Укр.-р. видавнича Спілка, але з усіх цих заходів нічого не вийшло: росийський уряд стояв далі на своїм, не стрічаючи зі сторони австрійського уряду належно-енергічного протесту. Сё ще більше осмілило росийські органи й вони зовсім перестали церемонити ся з відповідною постановою умови, накладаючи мито навіть на словарі, а то й на посилки під опаскою, не виключаючи часописей, що було вже цілковитим безправством. Підносячи удвоє ціну книжок, мито робило галицько-буковинські видання майже недоступними для широких кругів росийської України. Пересилка ж книжок під опаскою рівно-ж спинювала книжкову торговлю, бо раз що годі було пересилати таким способом більшу кількість видань, а друге, опаскова пересилка також підносила ціну на яких 30—40 %, не забезпечуючи до того-ж частогусто й від мита.*

Таким чином крім суврої цензури, котра й без того не перепускала багатьох закордонних українських видань, поставили росийські органи добрий кордон і на ті із них, які цензура не годна була заборонити. Супроти цього австрійським Українцям лишало ся хиба одно — перенести друк книжок на рос. Україну, щоб обминути мито. На сей шлях і ступили власні згадані вище „Укр.-р. вид. Спілка“ і „Товариство прихильників укр. літератури, науки і штуки“, друкуючи від того часу свої видання здебільшого у Київі. Але не всі видавництва могли се робити з тих, чи інших причин і тим самим обмежені були головно на свій, австрійський ринок.**

Та всі ці крутійства й хитрощі були лише слабим прообразом того, що принесла реакція. Незабаром настає прав-

* Докладний текст митної умови див. в статті проф. М. Грушевського, Новий кордон (ЛНВ. 1906, кн. V).

** Само собою розуміється, що з московільських видань не брано мита, хоч — оскільки вони були в „чисто-руссскомъ“ язиці — мито за них належало ся. Се ще один здивувальний доказ політичного, а не економічного мотиву митної умови.

дивий антиукраїнський курс. Від половини 1907 р., особливо по розгоні 2-ої Думи, коли визначився твердий столицінський курс у внутрішній політиці й реакція почала що раз більше підносити голову, репресії проти українства стають на порядку днівнім, сиплячися день за днем ніби з рогу достатків і набираючи характеру послідовної системи в міру того, як міжнародній горизонт почали вкривати зловісні хмари.

Підготовляючися до війни з Австро-Угорщиною, щоб помстити невдачі японської кампанії й сподіваною побідою над „гнилою“, „лоскутною“ наддунайською імперією до решти вбити революцію й зміцнити торжество чорної сотні, уряд з тим більшою підозрілістю й нехітю дивиться на український рух і в себе вдома і за кордоном як на такий, що вдома загрожує „цілості й неподільності“ Росії, грозить їй росколом, надто небезпечним під час війни, а за кордоном — ворожою до царської Росії поставою стає навпоперек заборчим плянам царату. Особливо по анексії Боснії Герцеговини боротьба з українським „сепаратизмом“, охрещеним тепер „мазепинством“ і овальним австрійською інтригою, приирає форми правдивого хрестоносного походу. Закриваються або обмежуються в діяльності давнійше основані товариства, тим часом як нові не дозволяються; забороняються відчити, вистави й концерти — здебільшого зовсім невинні; святкування пам'яті великого Кобзаря знову підлягає заборонам, з котрих найбільчіші діткнула українське громадянство — заборона ювілейних обходів в 1911 і 1914 рр.; на пресу і взагалі видавництва сипляться карти й конфіскати, а автори й редактори нераз мусять скопітувати й тюрми; утиски за належність до укр. товариств, за передплачування укр. часописів і взагалі за участь в укр. руслу робляться звичайним явищем, особливо серед людей, що так чи інакше залежні від начальства (учителі, священики, урядники); раз-по-раз доводиться чути про арешти й труси за укр. діяльність, під час яких поліція робить правдиві погроми, забираючи всякі при тім укр. книжки. Спеціальну увагу звернено на шкільну молодіж, аби охоронити її від української „зарази“: школярам, особливо по середніх школах, суверо-

забороняється говорити по українськи, читати й передплачувати укр. книжки й часописі, ходити на укр. вистави й концерти і т. д., і т. д.

Зводить ся боротьба навіть з українськими вивісками, афішами й програмами, де часом навіть в примусовім росийськім тексті не дозволяється уживати слова „український“ (театр, трупа чи що), а лише офіційний термін — малоросийський. Дійшло до того, що навіть сива шапка або сині шаравари стали предметом начальницької уваги як небезпечної для цілості держави.

Низше ми наведемо кілька яскравіших прикладів, а поки-що спинимося на тих урядових розпорядках, що викликали таку сумну практику українського життя, поставивши його буквально поза законом.

Першою ластівкою рішучого протиукраїнського курсу було рішення Сенату (1908 р.) з приводу скарги основників полтавської „Просвіти“ на незатверджене товариства Губернським Присутствієм. Сенат відкинув скаргу на тій підставі, що мета Товариства — допомагати культурно-просвітнemu розвитковi української людностi Полтавщини криє в собi сепаратистичнi змагання й може привести до небезпечних наслідкiв. Сим рiшенiем Сенат не лише пiдтвердиw думку Губернського Присутствiя, а й вказав iньшим адмiнiстраторам провiдну полiтичну lїнiю в українськiй справi, чим вони й поспiшили покористувати ся.

Що се рiшенiе не було припадкове, а висловлювало дiйсний погляд високих урядових чинникiв на укр. рух, найкраще доводить обiжник мiнiстерства внутрiшнiх справ з 20 сiчня 1910 р. В сiм циркулярi наказував Столiппi губернаторам не дозволяти засновувати товариств „iнородчеських, мiж ними українських i жидiвських, незалежно вiд ставлених ними цiлей“ з огляду „на незгiднiсть з росийськими державними завданнями творення товариств, якi мають на метi вузькi нацiонально-полiтичнi цiли, бо обеднанie на ґрунтi таких нацiональних iнтересiв веде до збiльшення основ нацiональної вiдокремленостi й розбрата“ та може ви-

кликати наслідки, що загрожуватимуть громадському спокою і безпечності.“

Вкінці наказувало ся переглянути вже видані дозволи й ужити відповідні „міри“. Які наслідки потягнув сей наказ, можна собі представити. Перепохана адміністрація кинула ся ревно до роботи, щоб словнити волю вищого начальства.

Але на сім не скінчило ся. В початку 1911 р. з'явилася ще одна декларація правительства в українській справі. Стало ся се з такого приводу. Українці, що перебувають у Москві, задумали оснувати свій клуб „Українська Хата“ й подали в 1910 р. статут клубу на розгляд московського Губернського Присутствія, котре його приняло до відома. Та градоначальник спротивив ся реєстрації й виїс протест на рішення Присутствія до Сенату. Міністерство ви. справ, згоджуючи ся з становищем градоначальника, вважало за відповідне піддержати його протест і зного боку вдало ся до Сенату з рапортом, у котрім виясняло свій погляд на українську справу.

„Хоча ближшою метою товариства і є матеріальна під-
помога, — почував міністер ви. справ сенаторів, — але, оче-
видячки, головними є тут культурні цілі. Тим часом така
ціль з погляду росийської державної влади видається вельми
небажаною й суперечить усім заходам, яких правительство
уживає супроти колишньої України. Виходячи з того стано-
вища, що три головні галузі східного славянства, Велика,
Біла і Мала Росія і походженням і мовою не можуть не скла-
дати одної цілості, наше правительство, почавши від 17-го
століття, завсіди боролося з рухом, відомим в наших часах
під іменем українського, який уособлює в собі ідеї відродження
давньої України й урядження малоруського краю на авто-
номних, національно-територіальних основах. По добровільнім
злученню України з московською державою згаданий рух,
не маючи під собою твердого ґрунту й історичних причин,
утратив свою силу, уступаючи місце природному злиттю спо-
ріднених і близьких до себе Славян, і задержав ся лише се-
ред окремих непримирених шарів малоруської людності. За-

наших часів сепаратистичний рух почав наново зростати й піддержується головним чином із Австрії, Галичини. Впливові несприятливі сепаратистів, що перебувають у Львові, треба завдачувати помітне у нас від 1905 р. змагання творити товариства, котрі під покривкою культурно-просвітніх цілей, може бути самі того не свідомі, причиняють ся до відродження українського сепаратистичного руху (товариства Просвіта, Громади й ін.). Национальні й політичні змагання остатільки тісно звязані з собою в українському руху, що розмежувати їх показується ся цілком неможливим, і в нашу державну задачу у всякім разі не може не входити усунення всіх подібних обставин, особливо штучних, серед цілком одноплемінних народностей. Тому, признаючи з погляду державних інтересів неможливим допустити утворення товариства „Українська Хата“, яке приймає програму зміцнення сепаратизму, міністерство справ уважає, що не годить ся дозволити на основання в Москві товариства „Українська Хата“ якого такого, що змагає до здійснення вузько-національних цілей і тим загрожує суспільному ладові і безпечності“.*

Розуміється ся, Сенат згодив ся з міністерством. Се рішення не лише умертвило „Укр. Хату“, а й поставило на краю могили й давнійше засновані й досі ще не закриті українські інституції.

Нарешті в 1912 році міністерство внутрішніх справ звеліло губернаторам укр. губерній зібрати й подати міністерству відомості про число всіх бібліотек з українськими книжками, про українські народні часописі, про громадські, просвітні, кооперативні й інші організації, в яких головною мовою є мова українська. Які цілі мало міністерство, видаючи сей обійтник, легко догадати ся: зібрані відомості потрібні були не лише для інформації, а й передовсім для систематичної боротьби з „українським рухом яким етапом малоруського сепаратизму“, як назвав українство один з його офіційальних гонителів.

* Оригінальний текст див. у статті проф. М. Грушевського, Фабрикація сепаратизму. ЛНВ. 1911, кн. 4.

Згідно з цим курсом складала ся й та практика українського життя, загальну характеристику котрої подали ми вище. Спинимо ся тепер коротенько на найбільш яскравих ілюстраціях сеї практики, як несла їх супротивна хвиля, не маючи ані змоги, ані заміру вичернати всі факти проти-українського походу.

1907-й рік. Закрито чотири філії катериnodарської „Просвіти“, а незабаром її саму й решту її філій за „антиурядову діяльність“. — В червні того ж року розвязано й „Просвіту“ в Камянці Под., але за півроку дозволено їй наново розпочати діяльність. — В Петербурзі заборонена часопись „Наша Дума“. — Спинена газета „Рідний Край“ у Полтаві. Друкарня Шіндлера, де друкувала ся ця часопись, запечатана. — В Харкові не може вийти з незалежних причин укр. робітнича газета „Воля“. — В кінці червня вбита ще в сповіточку українська газета „Буг“ у Холмі. Поліція, прийшовши вночі з 28 на 29 червня до друкарні, забрала рукописи й розсипала вискладану вже частину 1-го числа газети. — Газета „Рада“ оштрафована двічі на 400 р., „Слово“ на 100 р. — Сконфіскована брошуря М. Стасюка „Автономія України і розвиток продукційних сил“ й ін. — Не дозволено В. Науменкові зробити ряд відчитів про українське письменство, і т. д.

1908-й рік. Адміністрація не дає дозволу на збори „Просвіти“ в Новочеркаську. — Під час трусу в Житомирській семинарії сконфісковані всі знайдені укр. книжки, між іншим евангеліє в укр. мові, брошуря „Страшний ворог“ — про шкоду алкогользму й ін. — В Полтаві заборонено укр. театральний труп є укр. афіші. — На провінції забороняють ся укр. вистави і вечірниці, й таке інше. Серед таких причіпок в супроводі скажених нашадів на українство чорносотенної преси минув цілий рік.

1909-й рік. В грудні закрита одеська „Просвіта“. — Не затверджена постанова полтавських губернських земських зборів пожертвувати 500 рублів на закупню хутора, яко

почесного дару від укр. громадянства для М. Лисенка. — Сконфіковано ряд укр. книжок, при чім один автор посаджений в тюрму, а другий позбавлений посади. — В укр. книгарні в Житомирі переведено ревізію, сконфіковано деякі укр. книжки й наложено на книгаря кару 100 руб. — Заборонено виставляти дитячу оперу М. Лисенка „Коза дереза“, пессу Володського „На бідного Макара“, дозволену рівночасно для вистав по росийськи, й ін. — Знята укр. вивіска з льокаля укр. студентської громади в Дорпаті. — Нагінка на сиву шапку й вишивану сорочку в Полтаві й укр. убір взагалі в Зінькові, і т. д.

1910-й рік. В квітні закрито київську „Просвіту“. — В серпні укр. бібліотеку в с. Кобилянах на Холмщині. — Розвязано укр. студ. громаду в Томську. — Не дозволено „Просвіт“ в Никольську-Уссурійському і в с. Гулляй-Полі на Катеринославщині. — Не дозволено відкрити в Києві споживче товариство „Крам“, а в Оріхові на Таврії т-во „Труд“. — Не дозволена філія київської „Української Книгарні“ в Умані. — Не затверджена ухвалиа київського земства дати 1500 рубл. на пам'ятник Шевченка в Києві. — Тижневник „Село“ оштрафовано на 500 р., „Раду“ на 50 р.; сконфіковано чотири книжки „Літ. Наук. Вістника“, — редакторів усіх сих часописей потягнено до суду. — В Оріхові не дозволено видавати укр. часопись. — Київський і катеринославський губернатори видали таємний обіжник, аби поштові уряди не доручали селянам „Села“, київська і харківська шкільні округи заборонили виписувати в шкільні бібліотеки журнал „Наше Діло“ і „Хлібороб“, бо се наполовину українські журнали; „Рада“ заборонена для бібліотек залізничних урядників. — Труси у Українців, при чім забирають „Літ. Наук. Вістник“, Історію України Аркаса, укр. словарі, видавництва київ. „Просвіти“, „Часу“ й „Віку“. — Укр. книжки викидають ся з шкільних бібліотек. — Директор гімназії в Лебедині на Харківщині заборонив ученикам говорити по українськи. — На краєвій виставі в Катеринославі заборонено кобзарям співати укр. думи. —

Заборонена укр. вивіска на школі ім. Котляревського у Полтаві і т. д.

1911-й рік. Адміністрація забороняє святкувати 50-літню річницю смерти Шевченка (забороняють ся навіть панахиди по ньому). — Сконфісковано повні видання Кобзаря. — Закрита „Просвіта“ в Чернігові. — В Харкові не дозволено засновувати видавниче товариство ім. Б. Грінченка. — Оштрафовано „Засів“ трьома наворотами на 1.100 рубл., а „Раду“ на 300 рубл. — В Житомірі Катеринодарі не дозволено видавати укр. часописії. — Сконфісковано ряд книжок укр. журналів і багато інших укр. книг та брошур (між іншим декламатори „Розвага“ й „Досвітні Огні“, канту Лисенка в честь Шевченка, то що). — Труси й забирання укр. книжок, навіть таких, як брошури Чикаленка про хліборобство, Королева Скотолічебник, то що (в Оріхові поліція дістала наказ при ревізіях „забирати все в укр. мові — легальне й нелегальне“). — Не дозволено відчитів про Сковороду, Марка Вовчка, Винниченка. — Заборонено виставляти укр. песи М. Старицького „Чарівний Сон“ і Л. Черняхівської „Апій Клявдій“ і т. д.

1912-й рік. Закрито „Просвіти“ в Житомірі (за „шкідливу діяльність“) і в с. Каменськім. — Закрито укр. клуб у Київі за одержування американсько-української газети „Свобода“, перепусканої зрештою рос. цензурою. — Почтовим урядам наказано не видавати передплатникам-сеянам газети „Засів“. — В Миргороді ученикам гімназії заборонено говорити по українськи. — Позатим, як звичайно, труси й конфіскати укр. книжок, заборони укр. вистав, афіш, переслідування учителів, священиків, вояків то що за передплачування або читання укр. часописей. (В чигиринськім пов. напр. скинено зі служби двох земських лікарок — Українку Свадковську й Лотишку. Зандерсон за передплачування „Ради“, на Полтавщині перенесено о. Геращенка за укр. діяльність до колонії переселенців з Московщини і т. д.)

1913-й рік. Закрито укр. клуб в Одесі. — Катеринославській „Просвіті“ не дозволено відкрити на селянине. — Не дозволено т-ва філій, про які побивалися самі селянине. — Не дозволено т-ва укр. художників у Київі, драмат. т-ва „Кобзарь“ в Одесі, то що. — В Золотоноші заборонено відчитити про Шевченка, в Київі реферат в укр. клубі „Родина“ про „суть поступу“, в Одесі й Полтаві також не дозволено укр. відчитів. — І знов, як і в мин. році, труси (в Миргороді напр. шукано „австрійську партію“) й конфіскати укр. книжок, заборони вистав, навіть „Наталки Полтавки“ (в Златополі), „Ой, не ходи, Грицю“ то що, укр. вивісок, прапорців і т. д.

1914-й рік. Заборона столітнього ювілею уродин Шевченка на Україні. — Конфіската видань „Кобзаря“ й звичайні утиски, як і попереднього року (на Кубанщині потрущено й арештовано кількох Українців як майбутніх українських гетьманів!).

Ми навмисне навели ряд усіх сих досить ріжних фактів, щоб показати навіч, в яких неможливих умовах довелося жити й розвиватися Українцям в останніх роках. А се-ж лише незначне звено з того ланцюгу більших утисків і дрібнійших причіпок та ущіпок, яким так густо обплутав українство росийський абсолютизм. Годі бо вчисляти всі подібні факти — ні місця, ні змоги на се нема — навіть пильна щоденна хроніка укр. газет, звідки винотовано сі факти, не годна була зареєструвати на вічну пам'ять грядущому всіх прояв дикої самоволії реакційного режиму.

Відношення росийського громадянства. Позицію уряду до Українців зміняла ворожа постава рос. громадянства до української справи. В пореволюційних роках, як знаємо, остаточно виявилося так зване росийське національне „обличче“ в результаті новійшого суспільно-економічного розвитку Росії: на сцену виступив як діяльний політичний чинник войовничий росийський імперіалізм, що мріяв про „Велику Росію“, про експансію росийської держави до теплого моря, а рівночасно про її „внутрішню“ експансію, про розширення й зміцнення росийськості — росийської

національності, росийської культури й росийської велико-державної думки в середині самої Росії. Сей імперіалістичний настрій, що з вибухом світової війни обернувся в правдивий шал, огорнув дуже широкі верстви росийського громадянства, не виключаючи й радикальної її частини. Відношення його до пригноблених народностей круті зміняється, бо, очевидно, лише їх коштом могла йти росийська експансія. Особливо різко зміняється ся відношення до українства, розвиток котрого найсильніше підкопував сю експансію. Тож не дивниця, що ліберальні імперіалісти в своїй українській політиці подають руку найгіршим обрусителям з поміж старого назадництва, яке здобуло під час революції почесну назву „чорносотенства“. Активним виступам чорної сотні і її органів („Новое Время“, „Кievлянинъ“ etc.), котрі що-раз завзятійше й нахабнійше вдаряють на Українців, накликуючи уряд до найбільш рішучих заходів проти нього, які лише в силі держави, вторують й їх ліберальні союзники. На чолі цього походу проти українства з боку лібералів стають такі признані провідники кадетів, як П. Струве й О. Погодін, котрі в цілім ряді статей (главно в газеті „Утро России“, місячнику „Русская Мысль“ і „Московскомъ Еженедѣльникѣ“) починають проповідувати „культурну боротьбу“ з українським рухом. Поволі, в міру розвитку українства, починає витворювати ся атмосфера, яка нагадує собою польсько-українські відносини в Галичині, — атмосфера дружнього натиску різних росийських партій і верств на спільногого ворога — Українців. Росийсько-українські відносини псують ся, що з особливою виразністю проявляється ся між молодіжю, особливо шкільною. По вищих школах на ґрунті цих відносин повстають в останніх літах що-раз частійше сутички, викликані звичайно національною нетolerантією й агресивністю Росіян. Є се прообраз будучих відносин конституційної Росії до Українців, добра вказівка, чого можуть сподівати ся вони від росийського лібералізму, на поміч котрого досі так багато рахували.

Що се дійсно проблематична поміч, свідчать спільні виступи ліберальних імперіалістів з урядом і його чорносотенною

твардією не лиш у пресі, а й на інших полях політичного життя. Як відомо, ліберали взяли участь у всеславянській комедії, звісній під іменем „неославянського“ руху, зааранжованій урядом для оброблення славянського населення Австро-Угорщини на випадок війни. На конференціях і з'їздах неославянських, як знаємо, ворожо настроєних до Українців, котрі, до речі сказати, бойкотували сї зборища, бачимо поруч з ріжної масти домашніми й закордонними приятелями царизму й представників росийського лібералізму; * беруть вони також участь і в агітаційних поїздках гр. Бобринського по Галичині й Буковині, а також у звісних відвідинах росийськими чорносотенцями галицьких московофільських „мучеників“ під час процесу Бендасюка і Ко; в своїх виданнях виступають ворожо й проти закордонних Українців, боронячи московофілів та стараючи ся регабілітувати їх в очах поступового росийського громадянства, котре звикло вважати сих „пioneerів“ росийської культури поза межами Росії за звичайних агентів рос. уряду і т. д.

Одночасно зростала боротьба з українством і чорносотенцями кругів. Не вдоволяючи ся часописною кампанією й тайними доносами на Українців до властей, засновують росийські націоналісти спеціальне товариство для боротьби з українським рухом. Невдовзі саме по анексії Босні й Герцеговіні повстасе в Київі в 1908 р. „Клубъ русскихъ националистовъ“, що ставить свою метою „культурно-громадську боротьбу з україн-

* Як росийські, так і австрійські Українці офіційно відмовилися брати участь в сїй всеславянській комедії поруч з своїми гнобителями й неприхильниками. Терплячи саме від своїх славянських братів — Росіян і Коляків, вони не мали причини виступати проти Австроїї, де українство знайшло захист для свого розвитку, а зокрема проти Німців, від котрих ніколи не зазнавали угніту. Си постава Українців дала, розуміється, чорносотенцям зайву нагоду накинутися на них з доносами й обвинуваченнями в австрофільстві, „зраді славянству“ і т. п., хоч пізніше те саме „Новое Время“, котре вело перед всіх напастях, призналося, що на відомім неославянським з'їзді у Празі 1908 р. „було умовлено, що ніякого українського народу як окремої нації не існує.“ Розуміється ся, нам не треба було ждати аж на ревельяції „Нового Времена“, про се виразно свідчив уже сам характер і склад неославянських зборищ, на котрі, як відомо, запрошувано як офіційних представників неістнуючого „руsskago“ народу в Австроїї галицько-буковинських ренегатів з московофільського табору.

ським рухом і оборону підстав росийської державності на Україні.“ Так означає завданнє Клубу його статут, затверджений властями, — на ділі-ж се почесне завданнє виконує Клуб при помочи тайних і явних доносів на українство, то подаючи відповідні меморіали до центральних властей, то урядаючи по ріжних містах відчити про український рух і його небезпечність для росийської держави. Вкші з іншими подібними організаціями, заложеними давнійше (як от „Славянское Благотворительное Общество“ або „Галицко-русское Общество“, котре в сїм часі закладає кілька своїх філій по ріжних містах Росії), що мали на метї по-за помічу славянським „братаам“, спеціально галицько-буковинським „Росіянам“, і оброблюванням їх у росийськім дусі також боротьбу з українським рухом, „Клубъ русскихъ националистовъ“ причиняється велико до урядових переслідувань українства. Він не минав нагоди, щоб не виступити проти Українців, а між іншим звернув свою увагу на культ Шевченка. Завдяки „Клубу“ не дійшло до основання „Товариства охорони могили Шевченка“, в 1910 р. „Клубъ“ скликав спеціальні збори для протесту перед начальством проти постанови памятника Шевченкови у Київі, він же-ж був причиною й заборони на Україні ювілейних обходів 50-ліття смерти великого Кобзаря (1911 р.) і 100-ліття його уродин (1914 р.), коли могилу Шевченка облягала поліція, щоб не допустити поклонників поета, і т. д. Сміло можна сказати, що як колись Юзефович і Ко були головними винуватцями ганебного закону 1876 р., так тепер їх сини по духу, обєднані в „Клубі“, спричинили новійші репресії проти українства.

До речі сказати, одним із діяльних членів „Клубу“ був і відомий гонитель українства, С. Щоголев, головний цензор українських книжок і автор великого друкованого доносу на укр. рух, вихваленого між іншим і в „Русской Мысли“, органі П. Струве.*

Сей ріжносторонній, але однодушний похід проти українства не осягнув однаке своєї цілі — не спинив українського руху й не перестрашив його діячів. Навпаки, він приніс на-

віть користь, бо вбивав серед Українців москофільство й причиняв ся — особливо серед молодшого покоління — до самостійницької орієнтації. Читаючи в пресі вічні напасти на українство, вершком котрих були статті славнозвісного Меньшикова, що всії Українці без виїмки зрадники й сепаратисти, що навіть у найбільш лояльного й зовсім, здається, обруслого „Малороса“ на дні душі тайтися таки „мазепинець“;** стрічаючи ся на кождім ступні з урядовими переслідуваннями, що в останніх часах знайшли своє логічне увінчання в розпорядженню куратора одеського шкільного округа не приймати на службу взагалі „Малоросів“; натикаючи ся на нетolerанцію й ворожнечу й серед поступового рос. громадянства, навіть найльояльніші, найспокійніші, найбільш умірковані Українці мусіли глибоко застановляти ся над долею рідного краю й власним становищем, в наслідку чого у них будила ся національна думка, зростало почуття відрубності від Москалів. Серед молодшого покоління, як уже сказано, міцнішала й поглиблювалася через се самостійницька орієнтація. Ідеї сепаратизму від Росії вперше саме в сім часів ставлять ся серіозно й знаходять прихильний відгук.

* „Праця“ п. Штоғолєва вийшла в 1912 р. під заг. „Украинское движение какъ современный этапъ южнорусского сепаратизма“. Се груба книжка (на 588 стор. вел. 8°), в котрій по відповідно спрепарованім нарисі історії укр. руху його сучасного стану йде ціла програма ріжного роду „мѣръ пресѣченія и предупрежденія“ для боротьби з українством. Книжка стрінуга велико похвалила в урядових сферах і буда офіційно ширена серед урядництва й духовенства на Україні. Заохочений сим автор незабаром видав її заново в значно скороченим розмірі, щоб зробити її, мовляв, приступнійшою для ширшої публіки. Та в багатьох випадках праця п. Штоғолєва не виправдала надій, які покладали на неї її хвалителі від міністерства внутр. справ до п. Струве включно. Замість відштовхнути людей від злочинного „мазепинства“ відкрила вона очі багатьом із своїх примусових читачів, передтим часто цілком необізнаних з українською справою, й заставила їх зацікавити ся сею справою, а нераз і прихилити ся до неї.

** З уваги на велике агітаційне значіннє в справі розбудження української свідомості серед широких кругів ріжного роду „Малоросів“ видали Українці у Київі незадовго перед війною пару найбільш україножерних статей Меньшикова окремою брошурою.

Розвиток українства в часі реакції.

Отже українство розвивало ся, не зважаючи на всі пе-
реслідування. Перейшовши в революційних часах з тісних
гуртків „громад“ і конспіративних організацій в широкі круги
населення й глибоко закорінившись в самій гущавині на-
родній, воно набрало непереможної сили опору, о котру розби-
вали ся всі ворожі натиски. Воно зробило ся в сих часах
надто нерозривною частиною політичного й економічного ви-
зволення української маси, щоб могло бути знищено. І як
давніше все оживало воно з кождим вільнішим рухом,
з кождим свіжішим подухом у державі, так тепер і поготів
не могло й не може воно загинути, бо народне визволення
так чи інакше, раніше чи пізніше, а мусить прийти.
Воно стоїть на порядку дневнім і ніякі зусилля реакції не
можуть його усунути.

Реакція, правда, встигла значно приборкати політичне
життя на Україні — з його поверхні майже зникли політичні
українські партії, але знищити взагалі українства вона задля
згаданих вище причин не могла.

Позбавлене політичного самовияву воно з тим більшою
силою проявило ся на інших полях — передовсім в області
культурно-національній. Власне на пореволюційні часи припа-
дає буйний розцвіт національно-українського життя в культур-
ній і економічній області. Перейшовши від широких соціально-
політичних змагань революційної доби знову до політичних
буднів, воно з тим більшою увагою заходить ся коло своїх
культурних справ, в сій області зужитковуючи набутий капі-
тал енергії й нагромаджуючи тут нові національно-культурні
вартості, творячи нові запаси національної свідомості, на сей
раз ще глибшої, ще виразнішої, як передтим.

Укр. письменство і мистецтво. В сім власне часі
розцвітає, не зважаючи на урядові утиски, українська літе-
ратура. Зростає й краща молода укр. преса, захоплюючи що
раз більші круги інтелігенції й простолюду. Розвивається ся
працями „Укр. Наукового Товариства у Київі“ наукова літе-

ратура. Повстає досить широка й гарна популярно-наукова література, котра багато причиняється до поширення й зміцнення укр. самосвідомості. Тут маємо між іншим такі гарні речі, як „Історія України“ адмірала М. Аркаса, „Ілюстрована історія України“ М. Грушевського, „Історія українського письменства“ С. Єфремова, „Про автономію України“ М. Порша, автора численних статей і розвідок на сю тему в укр. часописах і „Записках“ Укр. Наукового Т-ва у Київі, й чимало інших. В області наукової літератури крім видань Укр. наукового Т-ва треба відмітити ще капітальний „Українсько-російський словарль“ Б. Грінченка, виданий у 4 томах ред. покійної „Київської Старини“. Рівночасно виходить ряд книжок, присвячених українознавству, в росийській мові для інформування про укр. справу в широкій значенню цього слова росийської публіки й своїх же змосковщених земляків, передовсім з історії України — З-е видання відомого „Очерка історії укр. народу“ проф. М. Грушевського (1911 р., 2-е вид. 1906 р.), його ж „Ілюстрована історія України“, огляд укр. історіографії і укр. історії в I-м томі великої укр. енциклопедії „Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Історія України О. Єфименкової (две книжки — одна для інтелігенції й друга, коротша, в формі оповідань, для дітей), далі змістовний і всесторонній огляд цілості укр. справи під заг. „Український вопросъ“, видан. ред. „Украинской Жизни“ (1914 р.), й ін., не згадуючи вже про цілий ряд присвячених українознавству статей і розвідок по різних росийських видавництвах — наукових і загального характеру. Відмітимо також як курез появу чорносотенної історії України — проф. П. Ковалевського, бо вона також є свого роду знаком часу, виразним свідоцтвом глибокого зацікавлення українством в найріжнороднійших кругах рос. громадянства.

В області красного письменства появляється ряд нових молодих сил, — М. Філянський, Г. Чупринка, С. Черкасенко (П. Стак) і ін., а їх славні попередники — Л. Українка, М.

Коцюбинський і Вол. Винниченко виступають тепер у повнім розцвіті свого таланту, збогачуючи укр. белетристику творами великої художньої й громадської вартості. В цьому же періоді розвивається і українське мистецтво — малярство, різьбярство, архітектура й музика, де на зміну старих талантів приходить багато нових, що віщують дальший поступ на всіх полях рідної штуки: в малярстві Ів. і Мик. Бурячки, Ф. Красицький, М. Жук, В. Масляників, О. Новаківський, І. Северин, П. Холодний і ін., в архітектурі В. Кричевський (рівнож гарний маляр), в скульптурі М. Гаврилко, в музиці П. Синиця, Я. Степовий і К. Стеценко. Українське малярство спромоглося вже й на власні вистави (у Київі в зимі 1911—1912 і в 1913 р. і в Полтаві в зимі 1913—1914 р.).

Великий поступ зробила в цій часі й українська архітектура, що викликала велике зацікавлення серед укр. громадянства. На порядок денний виходить справа укр. національного стилю в будівництві. Пильно досліджується стара укр. архітектура, найбільш захована в старих укр. дерев'яних церквах у Галичині і рос. Україні (праці головно В. Щербаківського і К. Широцького), й робляться спроби утворення на її основі новітнього укр. архітектурного стилю. По щастливій спробі приложения цього стилю на практиці (будинок полтавського губернського земства по проекту В. Кричевського), переведений ще в попереднім періоді, повстають слизе по всій Україні численні будинки в укр. нац. стилі — приватні й громадські — в Київі, Харкові, Катеринославі, Одесі й цілий ряд народніх школ по селах (на Полтавщині — земські школи в лохвицькім повіті, на Кубанщині, то що). Навіть в церковному будівництві, де досі панував препоганий обовязковий сино-дальний стиль, зроблено вилім (церква в с. Плішивці на Полтавщині на старо-український взір, коштом еп. Партенія).

Високо підноситься також укр. театр. Перед веде тут славнозвісна театральна трупа під вмілою й досвідченою орудою М. Садовського, яка грає тепер майже постійно в Київі. Упадок старих обмежень (заборони перекладів і п'ес з інтелігентського життя й ін.) причинився до обновлення театрального

репертуару й дав тим змогу укр. театрowi вийти на широкий шлях європейського розвитку.

Кооперативний рух. Не обмежуючи ся просвітно-літературною діяльністю, працюють Українці також на економічному полі, головно в кооперації, котра в сім часі, по упадку революції з її широкими соціально-економічними домаганнями, набирає великої ваги в очах громадянства не лише задля своєї безпосередньої користі для широких мас, а й як етап до кращого соціально-економічного ладу будуччини й практична школа самопомочи й самоорганізації сих мас. Стиснена в політичнім життю реакцією самодіяльність громадянства з тим більшою увагою обертається до кооперації, шукаючи тут приложения своїх сил і енергії. Українці беруть діяльну участь в сім спілковому руху, змагаючи ся надати йому український характер, що їм здебільшого і вдається. Раз тому, що за сими змаганнями стояло само життя з його відмінними умовами й потребами української господарської практики й національна стихія самих спільників — укр. селянства й робітництва, — в великій мірі вже освідомлених національно і подіїчно, а друге — сама ідея спільництва, кооперації не була чимсь новим на Україні. Ще від початку 90-их років завзято і навтомно ширить її відомий кооперативний діяч Микола Левитський,званий популярно „артільним батьком“ за те, що пропагував так звані трудові артілі (спілки). Довший час, як знаємо, його діяльність стрічала ся не лише з підозріннями й переслідуваннями уряду, котрий бояв ся, щоб артілі не стали розсадниками революції, а й з неприхильністю тих самих кругів громадянства, що тепер з цілою голововою пірнули в кооперацію, — тоді була дуже поширенна думка, що артілі саме з одного боку відвертатимуть народню увагу від революції, а з другого, не можучи спинити природного бігу економічного розвитку, не мають ніяких життєвих підстав, що отже пропагувати їх — річ шкідлива й реакційна як з подіїчного, так і економічного погляду. Та, не зраджуючи ся сим, М. Левитський далі вів свое корисне діло й чимало причинив ся до спопуляризування кооперативної ідеї. Його заходами по різних

місцях на Україні повстали численні трудові товариства — спілки хліборобські й ремісницькі, котрі мають безперечні заслуги в справі поширення ідей самодіяльності й самоорганізації серед широких народніх верств. Тепер кооперативний рух, заініційований Левитським, стає на ширший ґрунт і, стрічаючи гаряче спочуття та піддержку з боку громадянства, швидко розростається, захоплюючи різні сторони народного життя. Засновують ся численні хліборобські, молочарські, кре-

Микола Левитський,
відомий кооперативний діяч,
„артільний батько“.

Василь Доманицький
— укр. письменник і один
з пionерів новітнього укр.
спілкового руху.

дитові й споживчі товариства з рядом товариських крамниць, то що.

Як широко пішов сей рух, видно з того, що перед війною самих споживчих товариств було у Київщині 900, на Полтавщині 600; сільсько-господарських кооператив було на Україні в 1913 р. 850, в тім 769 сільсько-госп. товариств (з чого на саму Полтавщину припадало 225) і 181 спілок (найбільше на Кубанщині).

На чолі української кооперації стає цілий ряд молодих діячів, між котрими годиться ся згадати насамперед передчасно помершого Василя Доманицького, котрий багато для неї

прислужив ся. Разом з цею практичною діяльністю іде не менше жива літературна. Справа української кооперації, її основ і завдань, пильно обговорюється цілою укр. пресою (статті і брошюри В. Доманицького, А. Жука, М. Порша, В. Садовського, М. Стасюка й ін.), повстають навіть спеціальні укр. кооперативні часописи й товариства, що ставляють своєю метою пропаганду кооперації на Україні й провадження її в українськім дусі („Наша Кооперація“).

На кооперативних з'їздах обстоюють ся укр. домагання, напр. на з'їзді в Київі 1909 р. селяне домагалися укр. кооперативних часописей, на з'їзді в Житомирі 1913 р. виставлялося домагання, щоб кооперативні інструктори робили свої виклади по українськи, і т. д. На місцях кооперативи дуже причинають ся до зросту укр. національної свідомості, бо провадять їх здебільшого свідомі селяне-Українці, а наглядають і керують ними земські інструктори, також у більшій частині свідомі Українці, які ширять укр. думку, укр. книжку, укр. часописи й привчають населення цінити своє рідне й працювати для здійснення укр. ідеалів.

Наслідком цього, в міру свого розвитку, кооперація на Україні набирає що-раз більше українського характеру й змагає до повної самостійності й незалежності від російської. Се змагання дуже яскраво виявилося під час всеросійського кооперативного з'їзду у Київі в початку серпня 1913 р., де різко зіткнулися між собою Українці, що обстоювали автономність кооперативного руху на Україні, й Росіяне, які стояли за централізованням кооперативної справи в цілій державі. Правда, Українцям на сей раз ще не вдалося осiąгнути свого, але вже сам факт енергічного й рішучого зазначення укр. позиції багато значив, свідчуши як найкраще про дійсні тенденції розвитку укр. кооперації в напрямі „украєвлення“, що рівнозначне з її усамостійненням. Для пропаганди укр. кооперативної ідеї і взагалі укр. національної думки сей з'їзд мав взагалі дуже велику вагу.

Так отже і в економічній області стають Українці нарешті на твердий національний ґрунт, ідучи за прикладом своїх братів

у Галичині. Безперечно, як би не поліційні умови політичного життя у Росії, рос. Українці могли б уже досі похвалити ся своїми власними кооперативними союзами, своїми банками, асекураційними товариствами, то що.

Публичні виступи Українців. Розвиваючи українське життя, розуміється, раз-по-раз обявлялося й на-зверх у цілім ряді публичних виступів, котрі свідчили, що українство живе й розростається, не зважаючи на всі утиски.

З нагоди, напр., обох ювілейних річниць Шевченка ріжні громадські інституції на Україні вшановують пам'ять великого Кобзаря, закладаючи школи, засновуючи стипендії його імені, називаючи улиці і площі по містах і селах його іменем, вивішуючи його портрети у залах засідань, асигновуючи гроші на його памятник у Київі, на що, до речі сказати, спеціальний Комітет у Київі зібрав понад сто тисяч рублів, головно з дрібних датків, то що. Не всі сі постанови вдавалося перевести в життя через заборони з боку уряду, як рівно-ж з тої самої причини не можна було на Україні урадити обходів великих роковин у тих розмірах, на які заслуговувала пам'ять поета та які хотіли надати сим обходам громадські інституції й приватні українські організації, але вже те, що зробилося, було вимовним свідоцтвом сили й розросту укр. ідеї.

Крім Шевченка шанувало укр. громадянство подібним способом і інших українських діячів — історичних і новітніх (Котляревського, Квітку-Основяненка, то що). На сім місціходить ся згадати напр. про 75-літню річницю смерті батька нового укр. письменства, дуже бучно, при піднесенні настрою учасників відсвятковану в падолисті 1913 р. у Полтаві.

Позатим Українці дальше виставляють в земельних і міських самоуправах старі домагання українізації шкільництва на Україні. Сі-ж домагання, як і давнійше, виставляють ся й на численних так зв. „учительських курсах“ для учителів народніх шкіл, уряджуваних з року на рік по всій Україні під час вакацій земствами. На сих літніх курсах учителі домагаються ся для себе викладів з укр. історії, літератури й мови, улаштовують вистави укр. підручників і взагалі укр. популяр-

них книжок та книжок для дітей й продажу всяких українських видань, збирають жертви на памятник Шевченкови, посилають телеграми парламентському представництву галицьких Українців, витаючи його заходи коло заложення укр. університету у Львові, то що. Відмітимо тут ще петицію учнів подільської духовної семінарії в справі заведення в семінарії катедр укр. історії і літератури (1911 р.). Українська справа порушувала ся в цій часі також на всяких з'їздах, як от 1912 р. на з'їзді жіночої освіти в Петербурзі, 1913 р. на всеросийськім сільсько-господарськім з'їзді у Київі, на епідеміологічнім з'їзді, на агрономічнім з'їзді у Винниці, а вкінці на всеросийськім з'їзді вчителів у Петербурзі, котрий тривав від 23. XII. 1913 до 3. I. 1914 р. і на котрім Українці дуже рішучо заманіфестували своє становище, чим страшенно переполохали урядові круги й віддану їм пресу, яка вдарила на гвалт, розписуючи ся про укр. небезпеку. Про укр. виступи на коопераційних з'їздах була мова вище. Всі ці виступи вимагали неабиякої горожанської відваги, бо ініціаторів їх і учасників не минала кара з боку уряду. За виступи, напр., на учительських курсах і на останнім просвітнім з'їзді в Петербурзі цілий ряд учителів Українців втратив посади з забороною вступати взагалі на яку-будь державну чи земську службу.

Приводом до укр. маніфестацій служили також похорони видатних укр. діячів і письменників, як от у 1910 р. Б. Грінченка, В. Доманицького, Л. Мацієвича, М. Кропивницького, О. Юркевича, в 1912 р. М. Лисенка, в 1913 р. М. Коцюбинського і Лесі Українки. Особливо похорони М. Лисенка мали дуже імпозантний характер, обернувшись в велику укр. маніфестацію, котра написувала багато крові адміністрації.

Глибоке вражіння зробив також виступ свідомого укр. селянства в 1913 р. з приводу безсоромних слів предсідателя Держ. Думи „землячка“ Родзянка, котрий під час української дебати в Думі відважився й собі кинути камінець на українство, заявивши, що буцім-то української літературної мови селяне не розуміють й воліють книжки у росийській мові, як на доказ послав ся на той „факт“, що свого часу катеринослав-

ські селяне ніби-то неприхильно поставили ся до виданого катериносла. земством укр. перекладу маніфесту 17-го жовтня. У відповідь на сю брехню селяне з чотирьох повітів Катеринославщини (катериносл., новомоск., олександровського і павлоград.) подали в Думу протест, підписаний 1790 люда, в котрім рішучо збивали сю брехню, заявляючи, що укр. селянство на рівні з іншими шарами укр. громадянства твердо й рішучо стойть за волю й права рідного краю, та жадаючи сповнення всіх укр. домагань до автономії України включно.

А вже наймогутніше свідчили про силу й життєвість українства відомі голосні події на Україні в лютім (ст. ст.) 1914 р., коли з приводу заборони Шевченкового ювілею вперше вийшло українство на улицю, щоб відкрито, перед цілим світом запротестувати проти нечуваного чужинецького гнету. Пару днів тягли ся величезні демонстрації в Київі, в котрих взяли участь тисячі народу, особливо молодіжі й робітництва. Величезні маси народу йшли в поході, співаючи укр. національні пісні й підносячи ворожі оклики проти уряду. Тоді-то вперше голосно пролунало давнє гасло — „Геть з Росією!“ Наполоханий уряд вислав на демонстрантів військо, козаків і поліцію, змобілізував навіть чорну сотню на чолі з відомим „студентом Годувевим“, але, не вважаючи на кріваві сутички й арешти, заворушення не скінчили ся того самого дня (25 II) — демонстрації відбували ся й на другий день (26 II ст. ст.). Зробили вони величезне враження й голосною луною відбилися по всій Україні, скрізь гаруючи духа й підносячи свідомість. В менших розмірах відбули ся подібні демонстрації також у Харкові й Катеринославі.

Українці польської культури. Сей всесторонній розвиток українства захопив собою також спольщених Українців римо-католицької віри, що живуть на правобережній Україні. Серед них що раз живійше починає будити ся національна думка й свідомість. Давнійше, поки укр. рух був слабший, почуття принадлежності до укр. нації серед наших спольщених земляків не могло бути дуже глибоке. Воно звичайно не йшло далі інстинктивного привязання до рідного краю, стихійної лю-

бови до його природи й люду. За глухих часів Миколи I-го, коли народ стогнав у панщині, а всякий вільний рух був неможливий, ся природна любов виливала ся в ті самі форми українофільства, що й серед змосковлених Українців на лівім березі, лише се було українофільство в польській національній одежі, а не росийській. Поза літературним українофільством сей природний потяг до свого й протест проти все-владного абсолютизму виявляли ся на практиці часто-густо в карикатурних формах так зв. „балагульства“, яке що до своєї суті зовсім відповідало лівобережному „мочемордію“, широко знаному у нас з біографії Шевченка.

Пізнійше, коли настали вільніші часи й прийшло до скасування кріпацтва, — на Лівобережжу укр. рух виступив, як уже згадувано вище, у формі народництва, а на Правобережжу — хлопоманства. Реакція 80 і 90-их років приглушила однаке сей природний розвиток українства серед спольщеної інтелігенції Правобережжа й доперва в наших часах знову прокинулось воно серед неї, на сей раз з далеко більшою силою і в цілком модерній формі. Відновлює традиції Антоновича, Рильського, Свенціцького й ін. хлопоманів 60—70 рр. гурт молодих діячів на чолі з покійним Богданом Ярошевським і молодим талановитим укр. істориком Вячеславом Липинським. Вони в заснованім 1909 р. тижневнику „Przegląd Krajowy“ пригадують своїм спольщеним землякам їх українське походження, відкликають ся до памяти їх предків, що були вірними синами рідного краю, знайомлять їх з розвитком укр. руху й успіхами його й будять тим серед них приспану національну свідомість. Рівночасно озиваються вони й до Поляків, що живуть на Правобережжу, щоб вони не нехтували народу, серед котрого і коштом котрого живуть, і йшли за одно з його синами в імя добра спільногого краю. Не вважаючи на зайлій опір, який ставили сїй пропаганді польські шовіністи, що й досі не відвікли вважати правобережну Україну за нероздільну частину колишньої історичної Польщі, справа національного відродження спольщених Українців, чи краще сказати Українців польської куль-

тури, хутко пішла наперед.¹ Завдячувати се мусимо головно невсипущій енергії В. Липинського, котрий крім статей в „*Rzegl. Krajow-ім*“ і особистого впливу багато зробив для повороту своїх земляків до рідного народу своїми талановитими історичними працями, в яких роскривав укр. походження правобережної шляхти й її участь в діях України*

Взаємини з австрійською Україною. Від часів революції зносини з австрійською Україною стають щораз ширшими й міцнішими. Вільніше йде на росийську Україну укр. закордонна книжка й часопись, не зважаючи на всякі цензурні й митні перешкоди, частішими стають відвідини рос. Українцями Галичини й Буковини і, навідворот, закордонні земляки частіше навідують ся на рос. Україну. Разом з тим і обмін ідей між обома розділеними кордоном частками укр. території відбувається нормальніше й швидче, як колись. Сприяє цьому й та обставина, що тепер відкрила ся змога спільної участі всіх українських літературних сил, незалежно від політичного кордону, в австрійсько-українських і росийсько-українських видавництвах. Наслідком цього невинно зростає серед рос. Українців зацікавлення справами закордонної України. З колишніх тісних гуртків переходить воно тепер у широкі круги громадянства, котре з глибоким інтересом стежить за життям і розвитком закордонних братів. Виявляється се заинтересоване з численних відгуків рос. Українців на події по той бік історичної прізви. І чим далі, то з усе більшою силою відгукується ся рос. Україна на ці події. Зацікавлення цього не зменшується й та обставина, що й на рос. Україні настала сяка-така змога національного розвитку й українське життя починає тут щораз більше скуплювати ся коло свого старого природного історичного центру — матери городів українських, золотоверхого Київа. Правда, в культурному життю Львів, який від 1876 року аж до революції був свого роду всеукраїнським огнищем, сходить уже на другий план,

* Книжки: *Szlachta na Ukrainie* (Краків 1909) і особливо „*Z dziejów Ukrainy*“ (Краків 1912).

але все ж таки він не тратить свого великого морального значення для рос. України, як столиця українського Пемонту, в котрім українське життя має свій захист, може свободно й нестримно розвивати ся в умовах вільного конституційного ладу, далеко поза межами, доступними для „досягнення“ ворожого українству росийського царизму. В міру розвитку реакції в Росії, а вкіп з тим планового антиукраїнського курсу, галицько-буковинський захисток цілком природно набирає ще більшого значення для цілокупності українського життя, особливо значення політичного. Царизм зногоу не міг очевидно не оцінювати цього значення австрійської України для України росийської. Завсігди споглядаючи зизим оком на укр. Пемонт, починає він тепер не на жарт готовувати ся, щоб відбити у Австрії сей закуток укр. землі й здавити тут „мазепинське гніздо“, аби воно, мовляв, не затроювало, як висловлювали ся росийські націоналісти, рос. України.

Тим більшої ваги супроти того набирає для рос. Українців сей „невозсоєдинений“ ще український оазіс, звідки на цілу рос. Україну росходилися паруси вільного укр. життя. І рос. Українці, що завсігди з пієтизмом ставилися до закордонного притулку, й тепер не минали нагоди, щоб не засвідчити перед своїми австрійськими земляками, як вони цінять їх роботу, й по змозі брали в сїй роботі таку чи іншу участю.

Так, беруть вони, напр., участь в Просвітнім Конгресі, урядженім в 1909 р. товариством „Просвіта“ у Львові з нагоди 40-літнього ювілею свого основання, відвідують укр. виставу в Стрию, приїздять на збори Наукового Товариства ім. Шевченка, то що, а при сїй нагоді приглядаються на місці успіхам закордонних земляків на полі їх культурного й економічного життя. Розуміється, що найбільше рухливою під сим оглядом була молодіжь вищих шкіл, котра в останніх літах часто уряджувала подорожі по Галичині й Буковині, приїздючи сюди то на всеукраїнські з'їзди молодіжи вищих шкіл, скликувані у Львові в 1909 і 1912 рр., то на січові свята, особливо на славний січово-сокільський здвиг у 1914 р. в пам'ять столітніх роковин народження великого Кобзаря, то що.

Надто цікавилися в широких кругах рос. України шкільними справами закордонних братів, з захопленням стежучи за їх незвичайною діяльністю на полі приватного шкільництва, а особливо за заходами коло основання укр. університету у Львові. Боротьба укр. студентів за свої права на львівськім університеті завсіді знаходила гаряче-спочутливий відгук нар. Україні. Події 1910 р. на університеті, що скінчилися смертю укр. студента А. Коцка, викликали у нас глибоке обурення проти польських шовіністів, а за те радісною дуною відбився в 1911 р. по всій широкій Україні відомий апель сивоволосого австрійського Монарха до галицьких Українців, у котрім заповідалося словенське заповітній мрії всіх Українців — засновання в найближші часи окремого українського університету.

Дуже яскраво виявляють почуття рос. Українців, викликані сим покликом, ті численні телеграми, які посыпалися з рос. України на ім'я Українського Клубу в австрійському парламенті. І пізніше при кождій нагоді вважали рос. Українці за святий обов'язок піддержувати зногою заходи галицько-українських політиків в університетській справі, чим виразно зазначали, яку велику вагу має самостійний укр. університет у Львові для цілої соборної України.

Але — і се річ не меншою ваги — починають рос. Українці в останніх часах також на ділі користати з рідного шкільництва за кордоном, посилаючи туди на науку своїх дітей (здебільшого до приватної укр. гімназії в Рогатині, де перед війною вчилося вже чимало хлопців з рос. України).

Так, не зважаючи на всі перешкоди, міцніла взаємна звязь між розділеними кордоном українськими землями.

Українська справа в Думі. Всі ці факти, вимовно свідчучи про життєву силу українства, про його глибоке коріннє серед найріжніших суспільних шарів на Україні, примушували й рос. громадянство та політичні сфери так чи інакше з ним числитися. Переїти мовччи повз нього, як давнійше, годі було, годі було поминути його зневажливо як якусь *quantité négligeable*. Тим треба пояснити, що українська справа вири-

нала час від часу і в 3-й та 4-й Думах, не зважаючи на відсутність в них українського представництва.

Деякі депутати з України, числячи ся з сим розвитком укр. руху, а часто й під безпосереднім натиском з укр. кругів вважали за свій обовязок заступати ся бодай за мінімальні укр. потреби. Такою потребою була передовсім українізація початкового народного шкільництва і от уже в самих початках своєї діяльності довело ся третій Думі занести ся цею справою. В березні 1908 р. 37 послів внесло на розгляд Думи законопроект „про користання укр. мовою в початкових школах місцевостей з українською людністю.“ Проти цього законопроекту рішучо виступила чорна сотня, як у Думі, так і поза нею, — перестраршений сим внеском київський „Клубъ русскихъ националистовъ“ скликав спеціальні збори й ухвалив бороти ся проти переведення законопроекту в життя, „стаючи на сторожі політичних і культурних інтересів єдності російського народу.“ Законопроектови, очевидно, не судило ся побачити світ — його передано в шкільну комісію Думи, в нетрах котрої він і загинув.

Але в падолисті і грудні 1909 р. українська справа знову прикувала до себе увагу, як повної Думи, так і її комісій. На сей раз виринула вона під час дискусії про те, якою мовою мають послугувати ся судді. Проф. І. Луцицький, кадетський посол з українськими симпатіями, домагав ся українського судоводства на Україні. Се домагання викликало пристрасні дебати й по бурливім засіданню чорносотенна більшість його з тріумфом провалила. В 1911 р. упіть говорено в Думі про українську справу з приводу внеску деяких депутатів про вшанування памяті Шевченка з нагоди 50-ліття його смерті. Варто відмітити, що сей внесок підтримували й деякі праві депутати з України, як от Полтавець Пилипенко. І сей внесок також упав, при чім чорна сотня різко виступила проти українства, домагаючи ся для нього всілякого роду скорішонів. „Малороси — наші вороги“ кричав Марков 2-й, а йому вторував Тімошкін, домагаючи ся заборони по бібліотеках творів Шевченка як революційних. Та в 1913 р. знов прийшло до дебат в укр.

справі. Виникли вони з приводу бюджетних дебат, які заняли цілих 26 днів (від 10. V до 12. VI ст. ст.), спочатку при загальній дискусії над бюджетом, а далі при обговоренню бюджету міністерства внутрішніх справ. Говорячи з приводу бюджету про внутрішню політику уряду й гостро критикуючи її, бесідники з опозиції порушили й укр. справу на доказ того безправства й самоволії, яких допускав ся уряд у своїй політиці. З цього розвинула ся жива й гаряча дискусія про український рух взагалі, про його силу, значіннє, природність і таке інше, в котрій виступали найвидатніші бесідники з опозиції (кадети А. Шингарев, П. Мілюков, А. Александров й ін., трудовики А. Керенський, В. Дзюбінський, соц.-демократи Г. Петровский і А. Буряків), домагаючи ся для Українців свободи їх національного розвитку, при чому проф. С. Іванов, кадетський посол від Києва, обстоював укр. катедри на університетах, а Керенський підносив справу автономії України. Очевидно чорна сотня рішучо виступила проти всяких уступок Українцям. При сей саме окazії забрав слово й голова Думи Родзинко, щоб і собі дзюгнути українство, але як уже ми вище згадували, сей його виступ скінчив ся повною компромітацією, як його власною, так і всеї чорносотенної братії, котру хотів він піддержати своїм авторитетом.

Другий раз порушив укр. справу в осені 1913 р. член Д. Думи, епископ синайський і красноярський Никон, що був свого часу вікарним епископом на Поділлі, своїм законопроектом про українську мову в народній школі та укр. культурні товариства. В 1914 р. знову вивазалась в Думі гаряча українська дискусія з приводу інтерпелляції в справі заборони Шевченкових свят у Київі і взагалі на Україні, внесеної деякими поступовими послами (11. II ст. ст.). І на сей раз дебата тривала довго й була дуже пристрасна. В ній з боку опозиції виступали майже всі згадані вище бесідники, різко критикуючи поступування уряду. Чорна сотня з Пуришкевичем на чолі, розуміється ся, боронила се поступування, але — річ характеристична — на уряд напали й деякі з правих послів з України. Відхрещуючи ся всіма силами від сепаратизму,

вони однаке рішучо протестували проти заборон. Серед них треба згадати особливо гр. Капніста 2-го, потомка Василя Капніста, котрий заборону святкування Шевченкового ювілею назвав образом для цілої України.

Політичне життя й партії. Реакція брутально здавила політичне життя в державі. Протягом 1907—1908 рр. при помочі нечуваних політичних процесів, що часто кінчалися катаргою й „столипінським галстуком“, чи то пак, кажучи просто, петлею, при помочі провокації й безоглядної адміністраційної самоволії розторощено революційні організації, недобитки котрих мусіли знову ховати ся в підземеллі або тікати за кордон. Українці при сім потерпіли найбільше, бо раз активних партійних людей у них було менше, отже легше було з ними справити ся, а друге — вони мусіли прийняти подвійний удар, бо взагалі ціле українство яко таке, а не лише його революційні елементи, опинило ся поза правом. Тож нема чого дивувати ся, що в підземеллі мусіли сковати ся не лише укр. соц.-демократи чи соц.-революціонери, а й далекі від революції демократи — відкрито, як політична партія, не могли виступати й вони, навіть остільки, оскільки було се можливо рівнорядній їм рос. кадетській партії. Зміна виборчого закону до Думи, підкошуючи виборчі права демократії, — селянства й козаків, — на котрій опирало ся українство, відняла у Українців навіть думську трибуну, так що вони опинили ся *de facto* в ще гіршім становищі, ніж росийські трудовики або есдеки.

Організації укр. революційних партій здебільшого розбито, — ті, що полишили ся ще, втратили звязь між собою, бо центральні партійні інституції або підували, або були знищені. Укр. демократ-радикали, хоч не понесли таких страт, позбавлені були однаке свободи рухів і також не могли, як давнійше, користати з своєї організаційної звязки. А в тім і їхні місцеві організації в умовах суворого поліційного режиму розсипали ся, втратили свій недавній характер партійних організацій і зійшли знову на колишні „громади“.

Такий загальний стан внутрішньо-партийного життя всіх укр. партій вкupі з неможливими поліційними відносинами

викликав потребу зовсім іншої організаційної формaciї, котраб перейняла на себе керму біжучої української подiтиki в Росiї.

Така нова організацiя й повсталa, скоро лише минув перший натиск реакцiї. Сe був так зв. „Туп“, себто Т. У. П. чи „Товариство Українських Поступовцiв“, у котрi обеднали ся всi живi й полiтично-активнi сили українського громадянства.. Увiйшли в нього в переважнiй частi недавнi члени укр. дем.-рад. партiї, але сe не була чисто-партiйна органiзацiя сei партiї, а свого роду союз рiжнопартiйних постupovих Українцiв, якi обеднали ся на загальнiй платформi для оборони спiльних нацiональних, полiтичних i культурних домагань. До „Тупа“ прилучили ся й деякi бувшi укр. соцiал-демократи й радикали чи краще народнi соцiалiсти в українськiй одежi.

Крiм потреби прiнатурути ся до нового режimu сприяв сiй коалiцiї також сильний нацiально-психологiчний момент. Українському громадянству, котре в сих роках значно зросло в своiй кiлькостi (не тiльки через приплив молодих сил, що рiк за роком збогачували ради укр. патрiотiв, а й через навертане до українства багатьох зросiйshenix Українцiв, що кидали росiйськi шереги й переходили на український бiк) i змiцniло в своiй свiдомостi, довело ся пiд нацiональним огляdom багато пережити й нередумати. Пiд впливом поглядових лекцiй життя вiдбула ся в його серединi велика переопiнка всiх цiнностей, яка в своiй еволюцiї велико заважила й на взаимних вiдносинах українських партiй, уможлививши їх спiльну роботу. Українське громадянство побачило, що воно мусить здати ся на своi власнi сили, шукати опerтя виключно в собi самiм, в розвитку власноi самодiяльнosti та в само-органiзацiї. Вибух росiйського нацiоналiзmu, що викрив нацiональне обличе навiть у найбiльш постupovих Росiян, спiльний виступ майже цiлого рос. громадянства proti „укр. небезпекi“, вороже вiдношенie його до найменших укр. домагань, утворив same той психолiотичний момент, котрий, улекшивши взаимne порозумiнne мiж укр. партiйnimi елементами,

уможливив заснованнє Тов. Укр. Поступовців, яке ставляло свою метою спільну працю над виборенням для українства прав у Росії й обстоюванне та оборону існуючих уже укр. придбань.

В політичній боротьбі шукав собі „Туп“ союзників між созвучними елементами інших народностей. Не покладаючи ся вже сліпо, як і ціле укр. громадянство, на поміч рос. лібералізму й числачи в кінцевім висліді виключно на сили самого укр. громадянства, „Туп“ не міг однаке в своїй легальній політичній роботі повернати ся спиною до тих росийських груп, порозуміннє з котрими в біжучих справах було можливе. З огляду на те, що головний склад Товариства Укр. Пост. творили укр. демократ-радикали, ті звязки й відносини, які давнійше лучили укр. демократію з росийською кадетською партією, зостали ся і в Товариства. Вони почали навіть зміцніли, бо за сей час місцеві кадетські організації на Україні, котрі в великий часті складали ся з зросийщених Українців, встигли значно пересякнути українськими симпатіями й нераз дуже рішучо обстоювали ті домагання, які виставляв „Туп“. Так свого часу київський комітет кадетської партії заявив своїй централі, що виступить з партії, коли та відмовить ся піддержувати Українців.

В 1912 р. відбув ся з'їзд мужів довіри „Тупа“ з різних місцевостей України, на котрім вироблено програму укр. домагань від кандидатів до IV-ої Думи. Поза політичними вимогами загального характеру „Туп“ домагав ся від сих кандидатів що найменше обстоювання: 1. українізації народного шкільництва, 2. заведення по середніх і вищих школах на Україні укр. мови, літератури й історії як обовязкових предметів, 3. допущення укр. мови в церкві, суді й по всіх громадських установах на Україні й уживання чиновниками укр. мови в зносинах з укр. сторонами й 4. скасування мита на закордонні укр. книжки. „Туп“ закликав укр. громадянство брати активну участь в виборах спільно з поступовими партіями інших народностей, піддержуючи їх виборців лише в тім випадку, коли вони пристануть на сю укр. виборчу

платформу, в разі-ж їх відмови українські виборці мали-б виступати на виборах самостійно, незалежно від того, чи буде надія провести в Думу своїх кандидатів.* Так і стало ся, при чим у Харкові укр. виборці виступали самостійно, голосуючи лише на укр. кандидатів.

Поза сим проводом у внутрішнім політичному життю на росийськім ґрунті, поклав „Тип“ дуже великі заслуги в культурному життю. Сливе вся легальна українська робота — літературна, економічна, то що йшла здебільшого під його проводом. В ній також всі українські сили виступали одностайно, гуртуючи ся разом на широкій основі національного відродження й працюючи на всіх полях укр. життя в імя спільніх ідеалів.

В цій спільній роботі брали участь також, як уже згадувано, й члени УСДРП., встигши в сім часі під впливом загальної еволюції укр. громадянства значно позбути ся колишнього доктринерства й партійної нетолерантності, тим більше, що розбита реакцією організація партії лише поволі відроджувала ся. Початки цього відродження припадають на літо 1909 р., коли за почином одної частини укр. соціалдемократичної еміграції відбула ся у Львові партійна конференція, на котру завдяки матеріальній підмозі пок. Л. Мацієвича прибули також представники деяких партійних груп з рос. України. В результаті сеї конференції почала виходити часопись „Праця“, котра поставила на порядок дневний відновлення партійного життя відповідно до умов часу. Противна група так зв. ортодоксів виступила згодом (в 1910 р.) з своїм органом „Робітник“, почім став виходити „Наш Голос“, котрий старав ся поєднати обидві течії (1910—1911 р.). Разом з тим пішли спроби відновлення партійних організацій на Україні, котрі ще не встигли дійти до кінця. Одиночним поки що позитивним результатом цих змагань було заложення у Київі легального марксівського видавництва „Дзвін“ (1913 р.), котре розвинуло

* Ся платформа оголошена у Літ. Наук. Вістн. 1912, кн. 5, дів. ст. 377—378.

досить інтензивну видавничу діяльність (місячник „Дзвін“ і окремі книжки й брошури ріжного змісту). Група „Дзвону“, подібно Т. У. П., стояла на ґрунті діяльності в межах Росії, звязуючи осягнене практичних домагань укр. пролетаріату з перебудовою сеї „тюрми народів“ на демократичних основах.

Рівночасно з щораз більшою силою будить ся на Українії самостійницька думка. Розбуджена національна свідомість, натикаючи ся на вороже відношення до українства уряду й цілого рос. громадянства, починає звязувати здійснене укр. ідеалів з грядущим світовим конфліктом, сподіваючи ся розбиття в нім Росії й визволення рідного краю. Прякінula ся думка ще в 1908 р. по анексії Боснії Герцеговини, коли в повторі вперше запахло війною.

Для розвитку сеї думки багато зробила саме укр. еміграція, що від 1907 р. розсипала ся скрізь за кордоном, осівші головно у Львові й розвинувши тут досить інтензивну діяльність в сім напрямі — від пропаганди звичайного сепаратизму від Росії до проповіди самостійної укр. держави.

Вічне напруження в міжнародніх відносинах, яке кождої хвили готове було вибухнути крівавим конфліктом, не давало заснути сим думкам по обох боках кордону. Багато важив та-ко ж настрій серед австрійсько-українського громадянства, котре зайніло з цілком зрозумілих причин рішучу антиросійську поставу, висловом якої були львівські з'їзи в 1912 р. — все-український студентський з'їзд і так зв. з'їзд укр. інтелігії (відпоручників усіх партій і груп). Ся постава, як і взагалі вплив австрійської України на рос. Українців, лише зміцняли й поглиблювали серед них самостійницьку орієнтацію. В результаті сеї орієнтації і повстав з вибухом світової війни „Союз визволення України“, головні основи котрого в загальних рисах намічені були ще в 1912 р.; тоді навіть мав виходити й спеціальний орган для пропаганди тих самих ідей, що їх підносить тепер Союз.

Союз обєднує самостійницькі елементи на російській Україні незалежно від партійних поглядів і виступає в сій війні

як репрезентація національно-політичних і економічних інтересів українського народу в Росії. Політичним постулатом Союза є державна самостійність України, а реалізацією своїх національних змагань звязує Союз з розбиттям Росії у війні, розвиваючи в тім напрямі відповідну діяльність.

Так перейшли ми цілу новійшу історію України під „московським караулом, у тюрмі“. І хоч яке коротке було наше оповідання, — колиб про все докладно й широко оповідати, треба-б було писати великий том, — все-ж таки, надіємося, і з такого побіжного начерку ясно видко цілу природність українського руху й повну життєвість його; видко, що українство шириться стихійно і нестримно, що український народ у Росії, не зважаючи на всі перешкоди для свого розвитку, таки розвивається ся, росте в своїй свідомості й перетворюється на наших очах — на перекір усім перепонам — у правдиву націю в сучаснім розумінні цього слова.

Зміст.

	Стр.
Періоди й центри українського руху в Росії	3
Початки українського відродження (Полтавсько-харківський період) .	4
Сороцькі роки (Шевченко і Кирило-Методіївське братство)	7
Кінець 50-их і початок 60-их років	11
Сімдесяті роки	15
Вісімдесяті та дев'яності роки (Указ 1876 р. — Доба реакції — Драгоманів)	16
Дев'ятисоті роки	31
— I. Перед революцією (Оживлення укр. руху. — Політичні орга- нізації. — Література. — Легальні виступи)	31
— II. Революція і реакція (Здобутки революції. — Реакція і похід на українство. Розвиток укр. руху. — Війна)	48

Друкарські помилки.

ст.	рядок	надруковано:	треба:
13	7 знизу	визволити	визволити
32	19 знизу	семінарях	семинарях
48	1 знизу	у Київі	у Петербурзі, а в р. 1914 у Київі.
50	1 зверху	інженер	інженір
54	14 знизу	Золотонішкаго	Золотоношкаго
54	9 знизу	„Україну“	„Україну“,
67	7 знизу	участь	долю
69	7 знизу	поміцтво	поміщицтво
69	6 знизу	чиновництво	чиновницицтво
70	3 і 8 зверху	УСДРП	УСДРП
70	12 зверху	замах	замах,
78	14 зверху	включно)	включно),
90	5 зверху	її частини	їого частини
101	10 зверху	з'їзді	з'їзді,
101	2 знизу	мові й	мові, й

Деякі інші праці того самого автора.

Винокуреніе и потребленіе вина въ 1902—1904 гг. (на Полтавщинѣ). „Статистический Ежегодникъ Полтавскаго Губернскаго Земства“. Т. IX. Полтава 1906.

М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. „Економічна бібліотека“, ч. 12. Львів 1909. (Під псевдонімом Л. Божко; відбитка з „Економіста“).

З історії земства на Україні. I. Податкова політика і супільно-економічна діяльність. Львів—Київ. 1910. (Відбитка з II-го тому „Студій з поля супільних наук і статистики“, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка).

Б. Грінченко. „Літ. Наук. Вістник“ 1910, кн. IX.

З нашої літературної критики (про М. Свішана та „Молоду Музу“). Ibid. 1911, кн. I.

Нові видання і розвідки по історії української літератури. (1906—1910). Критично-бібліографічний огляд. Львів—Київ, 1911. (Відбитки з „Нашої Школи“ 1910, кн. III і 1911, кн. I).

Нова історія української літератури. (До питання про характер і зміст української літератури і методи її історичного дослідження. З приводу книжки С. Боремова „Історія українського письменства“). „Літ. Наук. Вістн.“ 1911, кн. XII.

Е. Гребінка. Ibid. 1912, кн. VII—VIII.

Систематичний покажчик до „Київської Старини“ і „України“ Критична оцінка, поправки й доповнення. Львів—Київ, 1912. (Відбитка з СІХ тому „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка“).

Украинская Академия Наукъ. Москва 1912. (Відбитка з „Украинской Жизни“ 1912, кн. X).

Український науковий рух в 1911 р. „Літ. Наук. Вістн.“ 1912, кн. II.

До характеристики польської суспільності в Галичині. Ibid. кн. XII.

Український науковий рух в 1912 р. Ibid. кн. II—III.

Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873—1892—1912 pp.). Київ—Львів, 1913.

М. Комаров „Літ. Наук. Вістн.“ 1913, кн. X.

Польський демократ о польско-украинскихъ отношеніяхъ по поводу сеймовой реформы въ Галиции. „Украинская Жизнь“ 1914, кн. I.

Український науковий рух в 1913 р. „Україна“ 1914, кн. I—II.

Півтораста літ української політичної думки. Короткий історичний огляд. Відень 1914.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3-й. Украиноўдѣніе. Петроградъ 1915. Изданіе Имп. Академіи Наукъ.

В друку:

Систематичний покажчик творів Івана Франка. З додатком статей про Франка та рецензій на його твори. Видання Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.